

ՅՈՒՅԱԿ ԼԻՍԱԲՈՆԻ ԿԻԼՊԷՆԿԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ**

Քանալի բառեր՝ Կիլպէնկեան հաւաքածու, յիշատակարան, Կոստանդնուպոլիս, Նոր Զուղա, Ղրիմ, Խոջա Նազար, Յակոբ գրիչ, Գասպար գրիչ, Հայրապետ ծաղկող, Նիկողայոս:

ՄՈՒՏՔ

Լիսաբոնի Կիլպէնկեան թանգարանի հիմնական ցուցադրութեան¹ մաս են կազմում չորս հայերէն պատկերազարդ ձեռագիր՝ մէկ Աստուածաշունչ (գոյքահամար՝ LA 152) եւ երեք Աւետարան (գոյքահամար՝ LA 193, LA 216, LA 253): Սոյն հաղորդմամբ առաջին անգամ ներկայացնում ենք այդ ձեռագրերի նկարագրութիւնը եւ յիշատակարաններն ամբողջութեամբ²: Հավելվածում ներկայացնում ենք Լիսաբոնի Ազգային Գրադարանում պահվող ևս մեկ հայերեն ձեռագրի (COD. 7970) նկարագրութիւն³:

ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ուսումնասիրման առարկայ հայերէն ձեռագրերը Կիլպէնկեան հաւաքա-

* Լիսաբոնի ՆՈՎԱ համալսարան, ասպիրանտ, h.grigoryan@campus.fct.unl.pt: Հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ օգոստոսի 3, 2022, գրախոսելու օրը՝ նոյեմբերի 2, 2022:

** Հրապարակման ուղղագրութիւնը միօրինակացրել եւ որոշ տարրեր Մատենադարանի ձեռագրերի Մայր ցուցակի սկզբումներին համապատասխանեցրել է «Քանբեր»ի խմբագրութիւնը:

¹ Museu Calouste Gulbenkian, Coleção do Fundador, Galeria de Exposição Permanente, Arte do Oriente Islâmico e Arte Arménia.

² Ձեռագրերն ուսումնասիրում ենք որպէս նիւթ դոկտորական թեզի, որը հիմնուած է միջառարկայական եղանակի կիրառման վրայ. այն է՝ համադրել հասարակական եւ բնական գիտութիւնները (այս եղանակը բնական լայն կիրառում ունի յատկապէս արեւմտեան ձեռագրերի ուսումնասիրման ոլորտում): Այս դէպքում ձեռագրագիտական եւ պատկերագրական նկարագրութիւնը համալրում է անալիտիկ բնութագրի կիրառմամբ, որն ուսումնասիրում է ձեռագրի առարկան՝ թուղթ կամ մագաղաթ, ներկեր եւ թանաքներ, կազմ: Այս համապարփակ մօտեցումը էական է առարկան ամբողջական տեսնելու եւ համապատասխան կոնտեքստում տեղակայելու համար, ինչը կարելի է հետագայ միջամտութիւնների ժամանակ, ինչպէս օրինակ արխիւային կամ թանգարանային պահպանումը, վերականգնումը եւ ցուցադրումը, յատկապէս այնպիսի խոցելի նմուշների դէպքում, ինչպիսիք ձեռագիր եւ պատկերազարդ մատենաներն են:

*** Հոդվածի նկարները տե՛ս ներդիրում:

ծուի մաս են կազմել թերեւս նոյնանուն հիմնադրամ/թանգարանի ստեղծման օրուանից՝ հանգրուանելով Լիսաբոնում: Հարուստ գործարար եւ արուեստի նուրբ գիտակ Գալուստ Կիւպէնկեանը (1869 թ., Սկիւտար, Կոստանդնուպոլիս – 1955 թ., Լիսաբոն) բացառիկ հմտութեամբ կարողանում էր համագործակցել հնավաճառների հետ եւ իր հաւաքածուի համար ձեռք բերել լաւագոյն նմուշները, որոնք էլ հետագայում թանգարանի հիմք դարձան³: Ձեռագրերը Կիւպէնկեանը ձեռք է բերել իր կեանքի օրոք՝ Փարիզի, Լոնդոնի գրավաճառներից եւ Սոթբի աճուրդում⁴: Թէ ինչ ուղիներ են անցել վերջիններս նախքան վաճառքում յայտնուելը, յայտնի չէ: Յայտնի է միայն մատեանների կենսագրութեան այն հատուածը, որ պահպանուել է յիշատակարաններում:

Այս ձեռագրերն առաջին անգամ նկարագրել է Սիրարփի Տէր-Նէրսէսեանը, ում ժամանակին հրաւիրել են նորաբաց թանգարանի այդ նմուշները գնահատելու համար⁵: Վերջիններս թուագրւում են տասնեօթերորդ դարով եւ ներկայացնում են հայկական գրչավայրերի մի ուրոյն քարտէզ՝ Նոր Զուղա, Կոստանդնուպոլիս եւ Դրիմ: Այս բացառիկ նմուշները խօսու են ապացոյցն են ուշ միջնադարի հայ առեւտրային համայնքներում ծաղկող մշակութային կեանքի եւ գործուն հաղորդակցութեան: Ձեռագրերը մէկտեղում են բուն հայկական եւ այլ մշակոյթների ձեռագրարուեստի տարրեր: Մեր աշխատանքի ընթացքում փորձելու ենք գտնել աւանդականի եւ նորարութեան այդ սահմանը ինչպէս պատկերագրութեան, այնպէս էլ նիւթի առարկայական դրսեւորումներում:

Բացի բուն հաւաքածուում ցուցադրուելուց, Կիւպէնկեան ձեռագրերն ընդգրկուել են նաեւ այլ ցուցահանդէսներում եւ գրաւել մասնագէտների ուշադրութիւնը (ստորեւ կդիտարկենք Աստուածաշունչ մատեանի օրինակը): Այս ձեռագրերը համառօտ յիշատակումների են արժանացել մի շարք ուսումնասիրութիւններում⁶, որոնցից թերեւս իր կարեւորութեամբ առանձնացնենք Սիրարփի Տէր-Նէրսէսեանի արխիւային թղթապանակը (տե՛ս ծնթ. 5):

Աստուածաշունչը (LA 152) թերեւս ամենից շատ մասնագիտական ուշադրութեան արժանացածն է: Մի շարք ցուցահանդէսային պատկերագրքերում

³ José de Azeredo Perdigão, *Calouste Gulbenkian Coleccionador*, Lisboa, 1969, pp. 101-172.

⁴ Կիւպէնկեան արխիւ, Լիսաբոն (FCG, Arquivos Gulbenkian), փաստաթուղթ N MCG 01470, MCG 02129, MCG 02085:

⁵ Կիւպէնկեան արխիւ, Լիսաբոն (FCG, Arquivos Gulbenkian), փաստաթուղթ N MCG 04428, Սիրարփի Տէր-Նէրսէսեանի դոյւլ, 1968:

⁶ Angèle and Dickran Kouymjian, “The Museum Calouste Built”, *Saudi Aramco World*, 9/10, 1974, pp. 6-11 (p. 7); Sirarpie Der Nersessian, *L’Art Arménien*, Paris, 1977, pp. 233-36; Mikayel Arakelyan, “Sixteenth and Seventeenth Century Armenian Illuminated Manuscripts from Galicia, Podillia and Bukovyna”, eds. K. Bardakjian, F. Sysyn, A. Yasinovskiy (Armenian-Ukrainian Historical Contacts. Papers of the International Conference Held in Lviv), Lviv, 2011, pp. 93-112 (p. 103).

վերջինիս անդրադարձել են Մարիա Քեյրոզ Ռիբեյրոն, Վրէժ Ներսէսեանը եւ Ժորժ Ռոդրիգեսը⁷։ Էական աշխատանքներից է Սիլվի Մերեանի հանգամանալի անդրադարձը այս ձեռագրին եւ նրա յիշատակարանի մասնակի վերծանութիւնը⁸, որի հիման վրայ Ինա Բաղդիեանց ՄըքՔեյթը հետաքրքիր պատմական փաստեր է վերհանել⁹։ Մենք մի յօդուածում¹⁰ ցոյց ենք տուել, որ պատկերագրական առումով LA 152-ը գալիս է համալրելու տասնեօթերորդ դարում ստեղծուած մի խումբ հայերէն Աստուածաշնչերի շարքը, որոնք առանձնանում են արեւմտեան ձեռագրերից ներշնչուած Արարչագործութեան պատկերմամբ¹¹։

LA 152-ը Կիւպչէնեան շորս ձեռագրերի խմբում ամենից ծաւալուն յիշատակարանն ունի։ Վերջինից տեղեկանում ենք, որ այս մատեանը սրտի փափագով պատուիրել է ժամանակին Նոր Զուղայի թերեւս ամէնից յայտնի եւ հարուստ հայր՝ «իշխանաց իշխան եւ պարոնաց պարոն» Խոջա Նազարը։ Նա չի զլացել եւ փնտրել է լաւագոյն վարպետների՝ գտնելով հմուտ գրիչ եւ հաւանաբար նաեւ ծաղկող Յակոբին Կոստանդնուպոլսում, ում եւ պատուիրել է կրկնօրինակել Աստուածաշունչը։ Ինա Բաղդիեանց ՄըքՔեյթի ուսումնասիրութիւնները¹² մեզ թոյլ են տուել ծանօթանալ Նոր Զուղայի մեծահարուստ Խոջա Նազարի կեանքին վերաբերող բազմաթիւ մանրամասների, ինչպէս նաեւ ամբողջացնել հայ համայնքային կեանքի ընկերային-քաղաքական պատկերը Սեֆեան եւ Օսմանեան տիրապետութիւնների օրոք։

⁷ **Maria Queiroz Ribeiro**, *Only the Best: Masterpieces of the Calouste Gulbenkian Museum*, Lisbon, exhibition cat., eds. **K. Baetjer, J. D. Draper**, The Metropolitan Museum of Art, New York 1999, pp. 21-22, no. 4; **Vrej Nersessian**, *Treasures from the Ark: 1700 Years of Armenian Christian Art*, exhibition cat., The British Library, London 2001, pp. 188-89, no. 117; **Jorge Rodrigues**, *The Rise of Islamic Art, 1869-1939*, exhibition cat., ed. **J. Hallett**, Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon, 2019, pp. 117-18.

⁸ **Sylvie L. Merian**, “Armenian Scriptoria in Constantinople,” “Armenian Scriptoria in New Julfa,” *Armenia: Art, Religion, and Trade in the Middle Ages*, exhibition cat., ed. **H. C. Evans**, The Metropolitan Museum of Art, New York, 2018, pp. 235, 272, 238-40, no. 109.

⁹ **Ina Baghdiantz McCabe**, “An Armenian King in Exile: New Julfa’s Shah through a Persian Edict and an Armenian Bible,” *REArm* 27, 1998-2000, pp. 321-28; նոյնի՝ “The Armenian Bible of 1623 and the Merchant Communities of Constantinople and New Julfa,” *Armenian Constantinople*, eds. **S. Payaslian, R. G. Hovhannisian**, Costa Mesa 2010, pp. 183-199; նոյնի՝ “Connections Between Constantinople and New Julfa,” *Armenia: Art, Religion, and Trade in the Middle Ages*, exhibition cat., ed. **H. C. Evans**, The Metropolitan Museum of Art, New York, 2018, pp. 232-33.

¹⁰ **Hermine Grigoryan, Maria João Melo, Adelaide Miranda, Jorge Rodrigues**, “The Gulbenkian Bible (17th c.): an interdisciplinary study of a precious Armenian heritage”, *Art of the Armenian Diaspora*, ed. **W. Deluga** (Conferences and Studies of the Polish Institute of World Art Studies, Vol. 20), Warsaw-Torun, 2020, pp. 59-75.

¹¹ Պատկերագրական այս առանձնապատկոյնը կննել են նաեւ այլ հեղինակներ (տե՛ս ծան. 7, 8)։

¹² **Ina Baghdiantz McCabe**, “Silk and Silver: The Trade and Organization of New Julfa at the End of the Seventeenth Century,” *REArm* 25, 1994-95, pp. 389-416; տե՛ս նաեւ ծան. 9։

Աստուածաշունչ մատեանի սկզբում ընդգրկուած է գրիչ, ծաղկող եւ տաղասաց Ստեփանոս Զիք Զուղայեցու յայտնի տաղը¹³: Այն բաւական երկարաշունչ է եւ նոյնպէս չափածոյով ներկայացնում է Հին եւ Նոր Կտակարանների գրքերի բովանդակութիւնը (ամբողջը՝ չորս հարիւր տող): Զեռագրում առկայ են նաեւ Յակոբ գրչի բազմաթիւ մէկտողեայ յիշատակագրութիւններ: Գլխաւոր յիշատակարանը մատեանի վերջում է: Համառօտ փառատրական հատուածին յաջորդող ծաւալուն բնագիրը նախ ներկայացնում է սուրբգրային վկայակոչումներով յագեցած եւ տասներկու կէտերում ամփոփուած մի հատուած, որտեղ գրիչը մեզ է ներկայացնում սրբազան մատեան ստեղծելու եւ այն փափագելու դրդապատճառները: Ապա նա ներկայացնում է մատեանի հետ առնչուող անձանց, ժամանակի առաջնորդներին եւ իրադարձութիւնները: Կենտրոնական տեղ է յատկացուած ձեռագրի պատուիրատու/ստացողին եւ նրա ընտանիքի անդամներին՝ շարունակական յիշատակումներով եւ առատ գովեստներով: Այս յիշատակարանի բազմաշերտ կառուցուածքը եւ հարուստ բառապաշարը վկայում են գրչի բացառիկ տաղանդի եւ գրագիտութեան մասին: Թերեւս իզուր չէ հռչա նազարը նրան փնտրել Կոստանդնուպոլսում եւ սրտատրոփ ու համբերատար սպասել իր մատեանի աւարտին՝ Նոր Զուղայում: Այս յիշատակարանը կարելի է գրական յուշարձան է թէ՛ պատմական եւ թէ՛ գեղագիտական առումով: Այստեղ կսահմանափակուենք սոսկ վերջինիս ներկայացմամբ, քանզի այն արժանի է առաւել մանրամասն ուսումնասիրման եւ առանձին հրատարակման:

Բուն յիշատակարանին յաջորդում են տարբեր տարիների աւելացուած համառօտ յիշատակագրումներ այլ ձեռքերով, ինչը մատնանշում է Աստուածաշունչի հետագայ ստացողներին մինչ այն պահը, երբ նշումներն այլեւս դադարում են: Ստորեւ ներկայացնում ենք LA 152-ի բոլոր յիշատակարանները առանց կրճատման՝ հակառակ դրանց ծաւալուն եւ երկարաշունչ լինելուն:

Կիւլպէնկեան յաջորդ ձեռագրերում պահպանուած յիշատակարանների

¹³ «Ոտանաւոր եւ շարադրական եւ յիշատակարան Աստուածաշունչ գրոց, արարեալ Ստեփանոս Էրեց՝ որդի Ստեփանոսի, ի խնորոյ պարոն Մելիք աղային, ի թվին ՌՅ. (1621) ամին»: Մի շարժ ձեռագրերում կրկնուող այս տաղի մասին աւելի մարմանս տե՛ս՝ **Ներսէս Ակիմեան**, *Տաղասացներ եւ տաղեր*, Վիեննա, 1968, էջ 153-173 (յատկապէս՝ 167), նոյնի «Ստեփանոս Զիք Զուղայեցի. գրիչ, նկարիչ եւ տաղասաց Բահանայ (1603-1637)», *ՀԱ* 2, 1947, էջ 112-124: Ակիմեանը հրատարակել է այս տաղը, նշելով, որ այն արտագրուել է Բանիցս, եւ հետագայ կրկնօրինակողները յարմարեցրել են տաղի թուականը ըստ իրենց ձեռագրի, ուստի դժուար է սահմանել սկզբնագրի թուականը: Տաղի ամենավաղ թուագրուած օրինակը՝ ՌՅ. (1621), պահպանուել է Նդմ. 428 ձեռագրում. մէջբերում ենք. «Ի թուականիս մեր հայկազեան, որ է անցեալ Բան յորեղեան, այլ եօթնասն աւել ի վման...» (տե՛ս՝ **Նորայր Եպս. Պողարեան**, *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, Բ. Բ., Երուսաղէմ, 1967, էջ 386-87): Մեր դէպքում (LA 152) ունենք միեւնույն տաղը, որի վերնագրում արտագրուել է ՌՅ. (1621) թուականը, իսկ առաջին տողերում առկայ թուականը շնչուած հատուած ունի. մէջբերում ենք. «Ի թվականիս մեր հայկազեան, որ էր անցեալ Բան յորեղեան, այլ եւ Բան /// (շնչուած) աւել ի լման...»: LA 152-ի գրութեան ՌՅԲ. (1623) տարին յայտնի է հիմնական յիշատակարանից:

պատկերը հետեւեալն է. LA 216-ն ունի համեմատաբար ծաւալուն յիշատակարան, LA 193-ը՝ համառօտ մի քանի տող, LA 253-ը՝ հետագայի յիշատակագրութիւն: Աւետարաններից իւրաքանչիւրը հայ ձեռագրարուեստի մի բացառիկ նմուշ է, ինչը հաւաստում է, որ Կիւլպէնկեանն իրօք հետամուտ է եղել գտնելու լաւագոյնը իր հաւաքածուի համար:

LA 216-ը Նոր Զուղայում ստեղծուած փոքրածաւալ մատեան է՝ յագեցած զարդանկարչութեամբ ու մանրանկարներով: Բազմավաստակ գրիչ Գասպարի եւ յայտնի ջուղայեցի ծաղկող Հայրապետի համատեղ աշխատանքն է սա՝ ամփոփուած նրբահիւս արծաթէ կրկնակազմի մէջ: Զեռագիրը թերթելիս մի ամբողջ ծաղկատօն է բացուում ընթերցողի առջեւ, քանի որ նրա իւրաքանչիւր լուսանցքում արթնանում է մի գունեղ ծաղիկ՝ բոլոր միւսներից տարբերուող:

LA 193-ի համառօտ յիշատակագրումից տեղեկանում ենք միայն գրիչ Նիկողայոսի մասին: Մեր համեմատական ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ ձեռագիրը Ղրիմում ստեղծագործած յայտնի գրիչ եւ ծաղկող Նիկողայոս Մելանաւորի աշխատանքն է: Զեռագիրը բացառիկ է նրանով, որ ներկայացնում է Կիլիկեան յայտնի Ութ մանրանկարիչների աւետարանի (ՄՄ 7651) ճշգրիտ կրկնօրինակումը՝ յար եւ նման Նիկողայոսի միւս՝ արդեն յայտնի կրկնօրինակմանը (ՄՄ 6341):

LA 253-ը յիշատակարան չունի, այլ միայն՝ հետագայ մէկ յիշատակագրութիւն: Զեռագիրը թերեւս անաւարտ է. վերջին թերթում պահպանուել են թռչնակերպ գծանկարներ եւ անաւարտ մնացած բնագիր: Մատեանն ունի ընկած էջեր եւ որոշ հատուածներում թուլացած պրակներ: Ամէն դէպքում, պատկերագրական ոճից ելնելով, այն վերագրուել է տասնեօթերորդ դարի Կոստանդնուպոլսի դպրոցին¹⁴: Զենք բացառում նաեւ Նոր Զուղայի դպրոցի մասնակցութիւնը: Զեռագիրն ուշագրաւ է պատկերագրական մի առանձնայատկութեամբ. աւետարանական պատկերների շարքից կարծես իրենց ոճով առանձնանում են չորս աւետարանիչների ամբողջ թերթ՝ զբաղեցնող մանրանկարները, որոնք թւում են ճշգրտօրէն կրկնօրինակուած Կիլիկեան մի օրինակից (ՄՄ 2629)՝ տպաւորութիւն ստեղծելով, թե պոկուել են աւելի վաղ ձեռագրից եւ տեղադրուել այստեղ¹⁵: Կարծում ենք՝ այս մատեանի կենսագրութիւնը պարզելը բաւական հետաքրքիր կլինի, ինչին եւ հետամուտ ենք ներկայումս:

Կիւլպէնկեան չորս ձեռագրերից իւրաքանչիւրն առանձնայատուկ է իւրովի, եւ արժէ նրանց անդրադառնալ անհատականօրէն: Այստեղ զերծ ենք մնում ձեռագրագիտական եւ պատկերագրական հանգամանալի նկարագրութիւնից՝

¹⁴ Այս դիտարկումն աւել է Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանը իր ձեռագիր նշումներում:

¹⁵ Աւետարանիչների պատկերների՝ Կիլիկեան ոճ յիշեցնող այս առանձնայատկութիւնը եւս հանդիպում ենք Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանի դիտարկումներում:

նպատակ ունենալով ներկայացնել այն մեր հետագայ աշխատանքում¹⁶:

Ստորեւ ներկայացնում ենք ձեռագրերի համառօտ նկարագրութիւնները, ապա՝ բուն յիշատակարանները՝ բերուած ամբողջութեամբ, եւ գրիչների կամ հետագայ ստացողների բոլոր համառօտ յիշատակագրութիւնները¹⁷:

1

(Գոյհաճամար՝ LA 152)

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՌՀԲ. – 1623

ԳՐԻՉ՝ Յակոբ, Ստեփանոս: ԾԱՂԿՈՂ՝ Յակոբ: ՍՏԱՅՈՂ՝ Խոջա Նազար:

ԹԵՐԹ՝ 606+6 (հետագայի էջակալում՝ 1-1212, որ է՝ 1բ-606ա)¹⁸. չգրուած՝ 1ա, 1212բ, 7բ, 11բ, 12ա, 1035բ: ՊՐԱԿ՝ 1×4+Ա-ԼԹ×12 (Ժէ 13, ԻԼ 11+1×7+Ա-Բ12+Գ 11+Դ-Ձ (38)+է-Թ 12 (Լ 13)+ԽԹ 12+Ծ 11: ՆԻԻԹ մագաղաթ: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 22.4×16.5: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ երկսիւն: ԳԻՐ՝ բոլորգիր: ՏՈՂ՝ 47: ԿԱԶՄ՝ դրոշմազարդ շագանակագոյն կաշի, միջուկը՝ տախտակ, աստառը՝ կապոյտ կտաւ, լուսանցակողերը՝ կարմիր: ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ ԱԲ +Գ-Ձ, դեղնաւուն մագաղաթ, չգրուած:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ՝ Արարչագործութիւն՝ 13բ, Մարկոս՝ 981բ: Կիսախորան՝ 14ա, 662ա, 950ա, 982ա, 1002ա, 1036ա: Նկար բնագրի մէկ սիւնակում՝ պատմողական հինկտակարանային՝ 137բ, 167բ, 241բ, 477բ, 487բ, Նայի մարգարէ՝ 736ա, Երեմիա մարգարէ՝ 819բ, Դանիէլ մարգարէ՝ 877բ, Եզեկիէլ

¹⁶ Մեր խորին երախտիքն ենք յայտնում այն բոլոր հաստատութիւններին, որոնք աջակցում են այս հետազոտութեան իրականացմանը՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Կիւպէնկեան թանգարան եւ արխիւ՝ Museu Calouste Gulbenkian, Arquivos Gulbenkian, Lisboa, Կիւպէնկեան հիմնադրամ՝ Fundação Calouste Gulbenkian, Կիսաբոնի ՆՈՎԱ Համալսարան՝ FCT-NOVA (NOVA School of Science and Technology), DCR (Departamento de Conservação e Restauro), LAQV-REQUIMTE (Laboratório Associado para a Química Verde-Rede de Química e Tecnologia), IEM (Instituto de Estudos Medievais, FCSH-NOVA), Պորտուգալիայի գիտական հիմնադրամ՝ FCT (Fundação para a Ciência e a Tecnologia, դոկտորական դրամաշնորհ՝ PD/BD/142866/2018):

¹⁷ Մեր նկարագրութիւններին են 1-4 կարգային համարները, որոնց փակագծուած յաջորդում են թանգարանի գոյհաճամարները: Յիշատակարանները բերել ենք բնագրային ուղղագրութեամբ. միայն ըստ ներկայիս կանոնների նշանակել ենք կէտադրութիւնը եւ մեծատառերը, բացել ենք համառօտագրութիւնները, ուղղանկիւն փակագրերում՝ [] վերականգնել ենք ընկած տառերը, սխալագրութիւններն ընդգծել ենք ուղիղ գրերով: Բնագրում առկայ ցանկացած այլ յաւելում նշուած է կոր փակագծերում: Թողնելով ապագային, այստեղ առայժմ ձեռագրերի ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՆ մասը չենք նկարագրել:

¹⁸ Սիրարփի Տեր-Ներսէսեանը նշում է 609 թերթի մասին, սակայն մեր հաշումներում 606 թերթ է՝ համապատասխան 1212 էջի:

մարգարէ՝ 897բ, Ղուկաս աւետարանիչ (Գործք Առաքելոց)՝ 1065բ, Յակոբոս առաքեալ՝ 1095բ, Պետրոս առաքեալ՝ 1099բ, Յովհաննէս աւետարանիչ (Յայտնութիւն)՝ 1113բ, Պօղոս առաքեալ՝ 1139բ: Լուսանցանկարներ՝ մարգարէներ՝ 778ա, 784ա, 789բ, 793բ, 795բ, 796ա, 797բ, 799բ, 802ա, 804ա, 811բ, տերունական՝ 951բ, 952ա, 1003բ, 1048ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական, թռչնային, տաճար: Զարդագիր՝ թռչնագիր, ձկնագիր, հանգուցագիր: Գոյներ՝ կարմիր, կապոյտ, կանաչ, վարդագոյն, մանուշակագոյն, դարչնագոյն, մոխրագոյն, ռսկի:

ՎԻՃԱԿ՝ բաւարար. կազմի Ա. փեղկին ընկած 3 գամերի անցքեր, Բ. փեղկին՝ 3-ական ընկած գամերի հետքեր եւ կիսով ընկած կապիչներ, առաջին պրակի ստորին հատուածը փոքր-ինչ թուլացած, որոշ ներկեր թափուած՝ 14ա, 296ա, 623բ, 877բ, 1002ա, 1113բ, գրադաշտը վնասուած՝ 352ա, 992ա, անցք մագաղաթին՝ 158ա-159բ, թերթի վերին կտրուած անկիւն՝ 800ա-801բ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՆԱԽԱԳԱՂԱՓԱՐ ՕՐԻՆԱԿԻ

1բ Ոտանաւոր եւ շարադրական եւ յիշատակարան Աստուածաշունչ գրոց, արարեալ Ստեփանոս Հրէց՝ որդի Ստեփանոսի, ի խնդրոյ պարոն Մելիք աղային, ի թվին ՌՀ. (1621) ամին¹⁹:

2ա Ի թվականիս մեր հայկազեան,
Որ էր անցեալ քսան յոբելեան,
Այլեւ քսան /// (շնչուած) աւելի
լըման,
Գրէցաւ շունչս աստուածական:
Ստ առաքելոց սրբոց կոչման,
Որք հաւաքեալ ի մի եղան,
Ըզձին եւ նորըս կտակարան,
Զոր աստ շարեմ յարմարական:
Յառաջ ըսկիզբն Բրիսէթայն,
Գործք վեցաւրեա արարչութեան,
Ի կիրակէ աւր տէրունեան,
Մինչ ի շաբաթն աւր
հանգըստեան:
Արար ըզմարդն յաւր կազմութեան

եւ եդ ի դրախտըն փափկութեան,
նտուր պատէր անմահական՝
Զուտել պտղոյն մահացական:
Սոքա յանցան զպատիրանն,
Զլուսոյ ծածկոյթըն մերկացան,
Ելեալ դրախտէն յադիւնական,
Անկան յերկիրս այս տրտմական:
Յետոյ ցաւօք հեծեծեական
Ծընան երկաւք անասնական,
Հուսկինն հարիւրերեսնամեան,
Դարձան ի հող յորմէ ստեղծան:
Ծընունդք նոցա իսկ բազմացան,
Լըցին զերկիրս այս մահական,
Պէսպէս մեղաւք աղտեղացան,
Մինչ յԱստուածայ աշացն ելան:

¹⁹ Այս տաղը հանդիպում է մի շարք ձեռագրերում (տե՛ս ծան. 13): Այստեղ այն հաւանաբար նախագաղափար օրինակից է վերցուած, թեւ չեմ բացառում նաեւ նույն Ձիք Ստեփանոսի մասնակցութիւնը այս ձեռագրի ստեղծման որեւէ փուլում, քանի որ նրա անունը յիշատակուում է նաեւ բուն յիշատակարանի վերջին տողում: Թեւ այդ վերջին յիշատակումը կարող է նաեւ Յակոբ գրիչի գնահատանքի դրսևորումը լինել՝ Ստեփանոսի տաղը կրկնօրինակած լինելու համար:

Իսկ արարիչ Տէրն անսահման
 Նա բարկացաւ որդոց մարդկան,
 Զըրհեղեղեաւ կորլստական
 Եբարձ գհասակ ամէն մարդկան:
 Իսկ աշխարհի սերմ մարդկութեան
 Պահեաց ըզնոյ իւր ծնընդեամբն,
 Որդիս երրորդ նմա ծնան,
 Յորոց բնաւին աշխարհս լըցան:
 Յետոյ նոցունց ազգ բազմացան,
 Զազիր մեղօք շաղախեցան,
 Մինչ Աբրահամըն պատուական՝
 Զոգով սիրող աստուածութեան:
 Ապա Աստուած Տէր գթական
 Իջաւ ի տունն աբրահամեան,
 Եկեր ըզզորթն իգիական
 Եւ զբաղարճն անապական:
 Ետ եւ զորդին պարգեւական՝
 ԸզԻսահակ ծաղր խնդութեան,
 Յորմէ սիրեալ ազգն անմահութեան,
 Յեղն Յակոբաւ իսրաէլեան:
 Որդիք նորին երկոտասան,
 Ծնան ի յերկրին Քաղդէական,
 Ռոբէն, Շմաւոն, Ղեւի, Յուդայն,
 Եւ Զաբոդոն ընդ Սաբաբայն:
 Գաղն, Եփթաղիմ, Ասեւ եւ Դան,
 Բենիամին ընդ Յովսեփեան,
 Սոքա ոգիք եաւթանասուն,
 Մտին յերկիրն Եգիպտական:
 Մնացին կենօք խաղաղական,
 Մինչ որ Յովսեփ էառ վաղճան,
 Յետոյ նոցունց շարչարեցան՝
 Որպէս գերի անզղջական:
 Այս է ծնունդ գիր նախնական,
 Զոր գրբեաց Մովսէս անտեսական՝
 Խրատով հոգոյն աստուածական,
 Ուսեալ բնաւին ըզհանգամայն:
 Իսկ գիրք ելիցն ազատութեան,
 Հրէից ազգին ծառայութեան,
 Նախամեծ արքան զամենայն,
 Յաղագս հրաշիցն որ գործեցան:

Ապա ըզկնի գիրք Ղեւտական,
 Վասն իրաւանցըն քաւչական,
 Ողջակիզացըն մատուցման,
 Զոր աստ յիշէ յոյժ զանագան:
 Եւ ապա գիրք Թըվոցն որ կան,
 Յեղապետիցն երկոտասան
 Եւ այլ հրաշքն ըսքանչական,
 Աստ կայ գրեալ հիացական:
 Կրկին օրէնք մովսէսական
 Է հինգերորդ ըստ խորհրդեան,
 Զանցեալ պատէրքն աստուածական,
 Աստ երկրորդի ըսպառնական:
 Ապա Յեսու որդի Նաւեան,
 Զոր յաջորդէ յետ Մովսէսեան,
 Զազգըն հրէից ընդ Յորդանան
 Անցոյց ոտիւք անթացական:
 Իսկ Դատաւորքն երկոտասան,
 Որ յետ Յեսու յաթոռ նստան,
 Նախ Գողոնէլ յաղթող հսկայն,
 Մինչ ի Սամիսոն քաջ ախոյեան:
 Իսկ Մալաքիմն Իսրայելեան,
 Ըսկիզբն ըզծնունդ Սամուէլեան,
 Ի մէջ սոցա Դաւթի աւծման,
 Մինչ մեռանի Սաւուղ կիսեան:
 Ապա Դաւիթ որդի Յեսսեան
 Նստի յաթոռ արքայութեան,
 Սա սիրեցեալ աջ բաւական
 Եւ յուսադրող անյոյս մարդկան:
 Իսկ Սողոմոն խաղաղութեան
 Նստի յաթոռ իւր հայրական,
 Որպէս եւ Տէր մեր յաւիտեան,
 Թագաւորէ տանն Յակոբեան:
 Այլեւ Զորորդ արքայութեան,
 Յեղիայէ պատմէ մեզ բան,
 Մինչ ի գերիլ տանն Յուդայեան,
 Ի յԱսորիս, ի Պարսկաստան:
 Դարձեալ պատմէ գիրք Մընացական
 Ի յԱղամայ մինչ Սուլիման,
 Երկրորդն անտի մինչ Յովսիայն,
 Զոր Նեւաւով արքայն եսպան:

Այլեւ եզրաս գիրք սրբական
 Պատմէ գգերիլ տանն Յուրայեան,
 Այլեւ գգարձ նոյն գերութեան,
 Որ եղեւ յետ եաւթտասնամեան:
 Նոյնպէս երկրորդ գիրքն եզրական,
 Զոր եւ կրկնէ յառաջ նոյն բան,
 երրորդ եզրասն աղօթական
 Խնդիրք պէս պէս եւ զանազան:
 Գիրք երախտեացն Նէմեան,
 Որ ած պարիսպ րուշէլիմեան¹,
 Իսթերն | Յբ | յազգէ Յետուա Նաւեան,
 Զնշող ազգին Ամաղեկայ:
 Յուրիտ տոհմէ Շմաւոնեան,
 Որ զասորոց հզօրն եսպան,
 Տովբիթ յազգէ Նեփթաղիմեան,
 Առնող յուսով ողորմութեան:
 Իսկ եւ Յուդա Մակաբայեան,
 Նորին եղբայր մեծն Յովնաթան,
 Եղիազար, Շմաւոն, Յոհան,
 Որդիք գոլով Մատաթիայն:
 Սոքա ընտիր ազգ պատական,
 Վրէժինդիրք նախանձական,
 Վասն օրինացն աստուածական,
 Ի յայլ ազգաց առին վաղճան:
 Այլեւ կրկին Մակաբայեան,
 Զոր երկրորդէ յառաջնոյն բան,
 Իսկ յերկրորդում Մակաբայեան
 Պատմէ յաղագս մեծ
 զաւրութեան:
 Աստանօր ժամ է պատմութեան,
 Յաղագս Յորա մեծ ճգնութեան,
 Սա Աղամայ տիպ եւ նման,
 Այլեւ հայի Աստուածըն բան:
 Իսկ եւ սաղմոս քնար Դարթեան,
 Եկեղեցոյ երգ հոգեկան,
 Ծերոց պարիսպ եւ ամուր վահան,

Տղայոց ուսումն իմաստութեան:
 Դարձեալ Առակ խրատ մանկական,
 Եւ Ժողովողն մէջ հասական,
 Իմաստութիւն ծերոց գրկուան,
 Զի մի՛ գլորին սայթաքական:
 Իսկ երգ երգոցն անհասական,
 Գեր քան զմիտս եւ քան ըզբան,
 Յաղագս անախտ փեսայութեան
 Եւ անարատ կոյս հարսնութեան:
 Այժմ ըսկըսցուք զբանն Նայեան,
 Կայծիւ մաքրեալ ծնունդն
 Ամովսեան,
 Զկոյսն եւ զորդին իւր միական,
 Ծանուցանող դէմ յանդիման:
 Դարձեալ տեսողքն երկոտասան,
 Որք խաւեցան կենացն ըզբան,
 Նախ Ովսէ է այր պատական,
 Որ առ երկրորդ կին շրնութեան:
 Ապա Ամովս հովիւ վարձկան,
 Որ թութ քաղէր նորոյս նըշան,
 Իսկ Միքիա պատմող ծնընդեան
 Ի Բերթեմեա տուն Եփրաթեան:
 Յովիլ տեսող սուրբ գալստեան
 Ի վերնատունն հոգոյն իջման,
 Իսկ Աբդիու տվեալ նշան
 Հեթանոսաց նորոգութեան:
 Պատկեր Փրկչին քարոզն Յունան,
 Ելող կեստեն տիպ յարութեան,
 Ապա Նաւում եղկեսական,
 Որ Նիմուէի սպառնայր
 յանցման:
 Իսկ Ամբակում տե|4ա|սող Փրկչին
 Բարձեալ ի խաչ դէմ յանդիման,
 Սոփոնիաս սաստիկ գուժկանն
 Ժպիր հրէից ժողովրդեան:
 Եւ Անգէաս յետ գերութեան

¹ Նեմ. Բ. 17 «Եկայք եւ շինեցուք զպարիսպս Երուսաղեմի»:

Ասէր տանտէրն նորոգութեան,
 Տեսող խաշին եալթնաշահեան
 Մեծ մարգարէ Զաքարիայն:
 Հրեշտակատիպ Մաղափայն
 Ծնանի յերկրին Քաղղէական,
 Այլեւ ի տիս նա մանկութեան
 Ի Բաբելոն առնու վաղճան:
 Յորովայնէ կոյս մաքրական
 Սրբեալ հոգովն երեմիայն,
 Որ զխորհուրդ Տեառն գալըստեան
 Մեզ քարոզեր յայտ յանդիման:
 Իսկ Դանիէլ մաքուր ծերն այն,
 Որ Սուրբ Հոգոյն էր բնակարան,
 Սա արքայից բաբելական
 Մեկնող զերազըն հրաշական:
 Տեսող կառաց չորեքկերպեան
 Եզեկիիլ որդի Բուզեան,
 Որ զգամաքեալ ոսկերք մարդկան
 Տեսեալ ի տիպ մեր յարութեան:
 Այսոքիկ թիւք խորհրդական,
 Եւ մարգարէք աստուածաբան,
 Սոքա վկայք մարդեղութեան
 Եւ Բանին Հաւր անճառ
 ծնընդեան:
 Երեք մանկունքըն պատական,
 Որք ի հնոցին ոչ այրեցան՝
 Անանիա, Ազարիայն
 Եւ Միսայել մաքուր տղայն:
 Որք ըզհրամանն արքունական
 Անարգեցին դէմ յանդիման
 Զպատկեր Բելա վիթխարական,
 Իբր ըզմեռեալ շուն մի վարկան:
 Այլ մատուցին զերգս արհնութեան
 Երից անձանցն եւ մի բնութեան՝
 Հաւր եւ Որդոյ եւ Սուրբ Հոգոյն,
 Պատարագեալ ողջակիզեան:
 Իսկ արեգակն արդարութեան,
 Էմանուէլ բանն հայրական,
 Ի Սուրբ Կուսէն անապական

Ծնաւ մարմնով անճառական:
 Յետ երեսուն ամի ծնընդեան
 Մկրրտեցաւ ի Յորդանան,
 Վկայելով ձայնն հայրական՝
 Դայ է Որդի իմ միական:
 Ապա ի լեառն ել փորձութեան,
 Յաղթեաց չարին խաբէութեան,
 Յետոյ ընտրեաց երկոտասան
 Առաքելոց դասք սրբազան:
 Արար նըշանըս հրաշական,
 Բժըշկութիւնըս զանազան,
 Սաստեաց դիւայն հալածական,
 Ըզկաղս արար գնացական:
 Կուրեաց շնորհեաց լոյս տեսական,
 Սրբեաց զբորոտսըն ուրկական,
 Բանիւ նորին խուլքըն լուան,
 Համերք պէսպէս լեզուս
 ստացան:
 Յարոյց զըմեռեալ բնութիւնս
 մարդկան,
 Որպէս զՂազար չարեքաւրեան,
 Եւ ըզգլորեալ ազգս Ադամեան
 Կանգնեաց ի կեանս
 անմահական:
 Իսկ ախտաժէտք առողջացան,
 Զրի պարգեւաց արժանացան,
 Եւ մեղաւորք արդարացան,
 Յորդեգրութիւն Հօրն ընկալան:
 Սաստեաց ալեացըն կոհական,
 Ըզծովն արար հանդարտական,
 Իբր ի վէր տանեաց ձեղուան,
 Գնայր ոտիւք անթացական:
 Ի լեառն ելեալ Թաքօրական,
 Ընդ իւր Պետրոս, Յակոբ, Յովհան,
 Սոքա կարծեալ սիւնքն երեքեան,
 Բարբառոյ Հօրն արժանացան:
 Տեսին զփառս աստուածութեան,
 ԶՅիսուս պայծառ արփոյ նման,
 Ուստի յահէն զարհուրեցան,

Իբր մեռեալ յերկիր անկան:
Այլ եւ զՄովսէս եւ զԵղիայն
Տեսին փառօք դէմ յանդիման
Ի մեծ լուսոյ արեգական,
Ընդ մերձենալն նուազեցան:
Այսուիկ սոքա զնոսա ծանեան,
Եկեալ վկայք աստուածութեան,
Մովսէս՝ դիմօք անպարական,
Եւ Եղիա՝ թաւարծական:
Ընդ որ Պետրոս՝ զարհուրական,
Խօսէր բանիւ ոչ գիտական,
Ըզտաղաւարսն խորհրդական
Ասէր շինել յարմարական:
Ապա եկեալ ի չարչարան,
Յաղթեաց մահու իշխանութեան,
Այլեւ մարմնով անապական
Խոնարհեցաւ ի գերեզման:
Այլեւ հոգով նա բանական,
Աստուածութեամբն անջատական,
Իջեալ ի դժոխն ըստերական,
Զբանտեալսն արար
ազատական:
Երեքարեա յետ սուրբ թաղման
Յարեաւ փառօք անհասական,
Երեւեցաւ խնկաբերիցն,
Յետոյ գնդին սուրբ մետասան:
Քառասնօրեա յետ յարութեան
Վեր համբարձաւ անճառ կայանն,
Յետոյ գայցէ ի դատաստան՝
Առնուլ համար գործոց
մարդկան:
Իսկ առաքեալքն յետ համբարձման
Ըզխոստացեալ հոգին զգեցան,
Լեզուս հրեղէնս բարբառեցան,
Զոր տայր հոգին թելադրական:
Ապա գրեցին զաւետարան,
Շնորհօք Հոգոյն որպէս տուան,
Զի աւժանդակ քարոզութեան
Ընդ ինքեանս առցեն

նպաստական:
Նախ Մատթէոս՝ տիպ մարդկութեան,
Ապա Մարկոս՝ առիւծնման,
Դուկաս՝ բրժըշկ ցուլն հերկական,
Յետոյ արծւի մաքուրն՝ Յոհան:
Այլեւ գետոցն աղենական,
Գանգէս՝ քատակ Մատթէոսեան,
|5բ| Զհոն Մարկոս ըստ
զօրութեան,
Դիկաթ՝ Դուկաս վաստակ
կրական:
Եփրաթ՝ ուրոյն կոյսն Յոհաննէս,
Երթայ անխառն յԱսորեստան,
Ապա խառնի Տիգրիս ի նմա՝
Մտեալ ի ծովն Պարսկական:
Որպէս եւ նա առանձնական
Երթայ մինչեւ ի չարչարան,
Ապա անտէն իսկ միանան,
Խառնին ի ծովն աստուածական:
Դարձեալ խորհուրդն մին՝
Նման ընդ չորս մասանցըն
մարմնական,
Խորհմութիւն Մատթէոսեան,
Արիութիւնըն Մարկոսեան:
Իսկ ողջախոհըն յարութեան,
Որ է Դուկասն հելլական,
Յոհաննէս՝ տիպ արդարութեան,
Է գերագոյն քան զամենեան:
Ապա ընթեռ սմին եղան
Առաքելոց պրական որ կան,
Յետոյ զտեսիլըն պատմական՝
Որպէս ետես մաքուրն Յոհան:
Յետոյ զննջումն իւր Հանգրստեան՝
Էր ընդ եղբարսն աղաւթական,
Իսկ յետ չորից աւուրց թաղման
Փոխի ի կեանս անմահական:
Ապա գիրք սուրբ չորեքտասան
Առաքելոյն սուրբ Պողոսեան,
Նախ Հըռովմայ Դաղմատական

Գըրէ օրէնք մնացական:
 Իսկ երկրորդ թուղթ Կորնթական
 Գրրէ պատւէր հաստատական,
 Գաղատացոց նոր պատուիրան
 Գրէ հակիրճ պատկանական:
 Եփեսացոցն Ասիական
 Գրրէ խրատ յարմարական,
 Փիլիպեցոցըն բարութեան
 Գըրէ պատւէր ուրախական:
 Կողոսացոցն հաստատութեան
 Չանսալ հրէիցրն խտրութեան,
 Թեսաղոնիկ Մակեդոնեան
 Երկրորդ գրէ թուխթ ըղձական:
 Զորս եւ պսակ ուրախութեան
 Իւր անուանէ ըսփոփական,
 Զի աներեկ աւրն յարութեան,
 Մատուցանէ երրորդութեան:
 Եւ յետ սոցա եբրայեցոց
 Գրէ օրինացըն փոփոխման,
 Յետ այսորիկ Տիմոթէան
 Կրկին գրէ թուխթ զգոյշութեան:
 Իսկ Տիտոսի ընդելական
 Գրէ պատւէր նա քօչական
 Փիլիմոնի խառայական,
 Գրէ նմին ազատութեան:
 Կաթուղիկէքն եւթանեքեան,
 Զոր գրեցին ընդհանրական,
 Նախ Յակովբոսըն Յովսէփեան,
 Եղբայր Տէրն համշիրական:
 Ապա Պետրոս վէմն անսասան
 Երկրորդ գըրէ թուխթ խրատական,
 Իսկ | Ծա | Զեբեթէս որդին Յոհան
 Գըրէ երրորդ մեզ պատուիրան:
 Ապա Յովա, որ Յակոբեան,
 Գրէ խրատ նա եզական,
 Զի յայրմանէ գեհենական,
 Զերծեալ ապրիմք յօրն
 անվաղձան:
 Դարձեալ է գիրք աստուածաբան,

Եկեղեցոյ ամուր վահան,
 Որպէս գրէ դամասկացին,
 Սուրբ վարդապետն Անանիայն:
 Գիրք Յակոբա, որք կարգեցան
 Թաղէնսին կանոնական,
 Առաքելոց կրկին կանոնքն
 Գիրք անմարմնոց Դիոնեսեան:
 Եւ Պետրոսի քարոզութեան
 Եկեղեցոյ սրբոյ հիման,
 Որ է եղեալ Դաղմատական
 Յաթողըն սուրբ Լատինական:
 Այսքան գրոց փափաքեցաւ
 Խօջա Նազարըն պատուական
 Եւ ետ գրել իւրն յիշատակ
 Անշընջելի մինչ յաւիտեան:
 Եւ իւր որդոցըն բաղձական՝
 Սարֆրազ բէկին յոյժ ըղձական,
 Էլիագին եւ Հայկագին՝
 Բողբոջ բուսեալք վայելչական:
 Եւ ծնողացն իւրոց որ կան,
 Ի յանդրանկաց հոգոց կայան,
 Եղբարց իւրոց եւ քվերաց
 Եւ ընդանեացըն հանրական:
 Զոր Տէր Աստուած մեր յաւիտեան
 Պահէ անփորձ եւ անսասան,
 Եւ յետ աստեացս արքայութեան
 Ամենեքեան լինին արժան:
 Իսկ ես՝ նուաստ անձն անարժան,
 Զիք Ստեփանոս մեղաց աման,
 Զարեաւք լըցեալ, բարեաց ունայն,
 Եւ սրիկայս քան զամենայն:
 Այսքան գրոց աստուածական,
 Զոր շարեցի անբանական,
 Զձեզ աղաչեմ՝ որք հանդիպիք,
 Զմեղադրել իմ լրբութեան:
 Զի ես տկար եւ սխալական,
 Զեռնարկեցի յօժարական,
 Գրեցի կրկին սուրբ Կտակարան,
 Ոտամբ չափեալ ըստ Հոմերական:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

87բ Աւգնեա՛ Յիսո՛ւս միածին, եւ հա՛ն զիս յաւարտ:

137բ ԶՅակոբ գրիչ աղաչեմ յիշել ի Տէր:

295բ ԶՅակոբ գրիչ աղաչեմ յիշել ի Տէր:

462ա ԶՅակոբ գրիչս յիշէ՛ք ի սուրբ յաղաւթս ձեր:

942ա Աւարտի սա յԱւգոստոս ԻԳ. (23) աւրն:

1032ա Ապիկար զՅակոբ քարտողարս յիշեցէ՛ք ի մեղաց թողութիւն. ամէն:

1112ա Զմեղաւորս հոգս Յակոբ, զհայրն իմ Պաղտասար եւ զմայրն իմ Յուս-տիանէ՛ յիշեցէ՛ք ի մեղաց թողութիւն: Եւ Աստուած զձերն թողցէ. ամէն:

1208ա Զմեղաւորս Յակոբ յիշեցէ՛ք ի Տէր ողորմեայիս:

1208ա Փառք ամենասուրբ երրորդութեանն՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն: Հասեալ իցես յատակս ծովու եւ զհետ ան:

1209բ Սովորութիւն է աստուածայնոց արանց միշտ եւ հանապազ խոկալ յաստուածային պատկերանս՝ ի տուէ եւ ի գիշերի զվերինն խորհել, ուր Քրիստոս նստի ընդ աջմէ Աստուծոյ: Եւ վասն բազում պատճառի, բազումք փափագին ջերմեռանդ սիրով եւ ըղձալի ցանկութեամբ արդիւնս եւ գործս կատարել: Նախ՝ վասն յուսոյ յաւիտենական եւ անմահ կենացն զանցաւորս արհամարհեն եւ զայն ստանան կեանս, որ մնացական է, որպէս ասէ Տէրն. երթայք, գործեցէ՛ք մի՛ զկորստական կերակուրն, այլ զայն, որ մնա ի կեանսն յաւիտենական: Երկրորդ՝ զի մեք ապականացու եւ մահկանացու գոլով, ոչ նոյնպէս կամք մնամք, որպէս ասէ մարգարէն՝ Պանտուխտ եւ անցաւոր եմք, որպէս եւ ամէն հարքն մեր, ստա-նամք զգիրս զի անապական կենացն արժանի լիցուք շնորհօքն Քրիստոսի: Եր-րորդ՝ զի հրամայէ Տէրն. Գանձեցէ՛ք ձեզ գանձս յերկինս, որ ոչ ցեց եւ ուտիչ ապականեն, եւ ոչ գողք ական հատանեն եւ գողանան, գրեմք զգիրս, որ զամէն գանձս ի յինքն պարունակեալ ունի՝ նախ զվերին իմաստութիւն եւ ապա զստո-րինսն, որ գրեալ կան ի սմա: Զորրորդ՝ վասն պայծառութեան եւ նորոգութեան նորոյս Սիոնի, որով միշտ սովաւ լուսաւորի, որպէս ասէ Պօղոս առ Տիմոթէոս. Ի գալն քո զմատեանս բերջիր. ի յայս միտս գրեցան ամէն Հին եւ Նոր Կտակա-րանք: Հինգերորդ՝ վասն օգտութեան եւ բարեգարգութեան եւ իմաստութեան հանճարոյ եւ աստուածալաշտութեան մանկանց եկեղեցոյ, զի ամէն ուսումն եւ առաքինութիւն տեսական եւ գործնական աստուածային գրովք լինի, որպէս ասէ Պօղոս. Զգիրս սուրբս գիտես, որ կարող են զքեզ իմաստուն առնել: Վեցե-րորդ՝ վասն բարեխոսութեան միշտ եւ անդադար առ Աստուած, զկենդանի բանս աստուածային գրեմք եւ մարմնացն եմք ի քարտիսի, որպէս եւ բանն Աստուած մարմնացաւ եւ փրկեաց զմեզ ի մեղաց եւ մահու, եւ արժանացոյց անմահ կե-նացն, նոյնպէս եւ բանս գրեալ հաւատով եւ յուսով զամէն խնդրաւծս մեր կա-տարէ աստ եւ ի հանդերձեալն: Եւթներորդ՝ զի զպատմութիւն սրբոցն որք ի հը-

նումն եւ ի նորումս, զի համարձակութիւն ունին առաջի Աստուծոյ բարէխաւսել միշտ վասն անձանց մերոց այժմ եւ յաւուրն դատաստանի: Ութերորդ՝ վասն անջինջ յիշատակութեան առաջի Աստուծոյ, ոչ ունելով գերկրաւոր ինչ ի պէտս մեր, զսա ստացաք մեզ զաւակ եւ յիշատակ անմահ, ըստ մարգարէին. Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիրոն եւ ընդանեակ յերուսաղէմ: Իններորդ՝ վասն քաւութեան եւ թողութեան մեր մեղացն, բարեխօսութեամբ սրբոցն հնոցն եւ նորոցն, որպէս ասէ Տէրն. Արարէ՛ք պտուղ արժանի ապաշխարութեան, եւ մարգարէն ասէ. Զմեղս քո ողորմութեամբ քաւեսցես, եւ զանօրենութիւնս քո՝ տրօք տնանկաց: Տասներորդ՝ վասն պատելոյ զտօնս հին եւ նոր սրբոցն ստանամբ զգիրս, զարդարեմք ոսկով եւ գոյնզգոյն երանկով, որպէս ասէ Տէրն. Զաղքատս յամէն ժամ ընդ ձեզ ունիք, այլ զիս ո՛չ: Մետասանորդ՝ վասն ներբողական գովասանութեան իւրաքանչիւր սրբոցն ստանամբ զգիրքս, որպէս ասէ Սողոմոն. Ի գովութիւն արդարոց ուրախանան ժողովուրդք, եւ Դաւիթ ասէ. Յիշատակ յաւիտենից եղիցի արդարն, եւ Պօղոս ասէ. Ի պէտս սրբոցն հաղորդեցարուք: Երկոստասանորդ՝ վասն ի նախանձ եւ ի փափագ շարժելոյ զայլս՝ ճշմարիտ արդեանց եւ բարի գործոց, որպէս ասէ Պօղոս. նախանձաւոր լերուք շնորհացն, որ լաւն են: Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն:

Արդ, ի ժամանակին, յորում էր Թվական հայոց ՌԾԳ. (1604), եւ շահ Ապաս արքայն Պարսից յերկիրն Հայոց եւ էառ մեծաւ յաղթութեամբ զամէն ամուրս աշխարհին ի տաճկաց, եւ յետ ամի միոյ եւ զօրավարն Տաճկաց ընդդէմ նորա, որում անուն էր Զղալօղլի, անհամար զօրօք, եւ նա խոյս տուեալ ի նմանէ, դարձաւ յետս, եւ ի դառնալն արար զՋուղայ տարագիր ի հայրենի բնակութենէն մերմէ եւ բերեալ բնակեցոյց զմեզ ի մայրաքաղաքն իլամացոց՝ ի Ասպահան, եւ ետ | 1210ա | մեզ գետին շինելոյ տուն՝ ի հարաւակողմ քաղաքին, ի վեր գետոյն Ուբաղայ, զոր պարսիկք Զընդառութ կոչեն, որ ասի՝ գետ կենդանի: Եւ շինեցաք անդ տուն բնակութեան՝ առաւել եւ գեղեցիկ քան զառաջինն, եւ անուանեցաք Նոր Զուղայ՝ ի վեր հնոցն կրկին եւ երեքկին գեղեցիկ: Եւ յետ ի Գ. ամի ես՝ Խօջայ Նազարս՝ որդի Խօջայ Խաչիկի, ցանկացա Աստուածաշունչ գրոց՝ ի սփոփանս եւ ի մխիթարութիւն ինձ, եւ լուա թէ ի Կոստանդնուպայվիս գտանի նօտար եւ քաջ քարտաւղար, եւ մեծաւ փափագանօք յուղարկեցի, որ գնացեալ ետուն գրել զցանկալի եւ զփափագելի գիրքս, որ կոչի Աստուածաշունչ, վասն զի ունի յինքեան պարունակեալ զըշին եւ զնոր Կտակարանս Աստուծոյ շնչեալ, վասն այնորիկ կոչի Աստուածաշունչ՝ կոչեցեալ առաքելեցն սրբոց: Գրեցաւ Աստուածաշունչ տառս ձեռամբ Յակոբ դպրի, ի վայելումն իշխանաց իշխան եւ պարոնաց պարոն Խօջայ Նազարին եւ որդոցն իւրոց՝ պարոն Սարֆրազ բէկին, էլիագին, Հայկագին, զոր Տէր Յիսուս անփորձ եւ անասան կենօք պահեսցէ մինչեւ ի խորին ձերութիւնն. ամէն: Եւ էր ի գրչութիւն սորա ի Թվականին հայոց ՌՀԲ. (1623) ամին, բայց յորժամ բերաւ ի յԱսպահան, ի յաստուածապահ քաղաքն Զուղայ, էր Թվականն ՌՀԸ. (1629), ի յԱւագ Զատկին: Որ ի սոյն ամի մեռաւ շահ Ապաս

արքայն Պարսից, որ յոյժ սիրէր զընտանիքս Նազարն զամէն ժամանակս կենաց իւրոց, եւ զամէն զոր ինչ ասէր Խօջայ Նազարն, քաղցրութեամբ լսէր նմա թագաւորն, զով կամէր՝ մեծացուցանէր, եւ զով կամէր՝ ի փառաց եւ ի պատուոյ ընկենուր զնա թագաւորն: Եւ յաջորդեաց զկնի շահ Ապասին թոռն նորին շահ Սէֆի: Արդ, ի սոյն ամի նըստաւ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին տէր Մովսէս Տաթեւացի՝ այր սըրբասընունդ եւ խարազնազգեաց, կուսակրօն եւ ճգնասէր, արդիւնարար եւ գիտնական, վրէժխնդիր աստուածային օրինաց եւ անուանի վարդապետ, րաբունապետ եւ տէլետին ամէն Հայոց, որ նորոգեաց զՍուրբ Էջմիածինն եւ այլ բազում եկեղեցիս, ըստ նըմանութեան Լուսաւորչին, ձեռնադրութեամբ եւ օժանդակութեամբ Խօջա Նազարին, զեղծեալ եւ զապականեալ կարգ եւ զկրանս հայոց վերստին նորոգեաց եւ բազում որդիս ի փառս էած, որ են ճշմարիտ պատարագօղ Քրիստոսի, որպէս զինքն, որպէս ասէ սուրբ Աւետարանն. Յիսուս առնէր եւ ուսուցանէր, այսպէս եւ սուրբ վարդապետս մեր եւ հայր հոգեւոր ամէն հայոց Մովսէս անձանձիր առնէ եւ ուսուցանէ, վարդապետէ եւ քարոզէ, խրատէ եւ յանդիմանէ, եւ ինքն գործով կատարէ, ցուցեալ վարդապետութիւնս՝ զգործս ամբիծս եւ զվարս մաքուրս, որպէս եւ փայլէ յաւուրս մեր, որպէս զղամբարս լուսաւորս, զոր Տէր Յիսուս պահեսցէ իբրեւ զսին հաստատուն մինչ ի խորին ծերութիւնն՝ ի պարծանս հայկազան սեռի, եւ յետ աստեացս ընդ սուրբ հայրապետացն եւ ընդ մաքուր վարդապետացն դասակից եւ պսակակից արասցէ. ամէն: Եւ ի դիտապետութիւն մերոյ քաղաքիս Զուղայոյ Խաչատուր կուսակրօն արհի եւ պանծալի եպիսկոպոս Կեսարացոյ, որ է աշակերտ սուրբ հայրապետին Մովսէսի, զարդարեալ ամէն առաքինութեամբ:

Արդ, բաղձանօք ցանկացաւ այսպիսի անկողոպտելի գանձիս եւ անթառամելի բուրաստանիս, անբակտելի ապարանիս եւ անմաշելի զարդիս, անշիջանել զամբարիս եւ անաղօտ լապտերիս, անգին մարգարտիս եւ անգիւտ գաւհարիս, անըսպառելի յետնորդիս եւ անջինջ յիշատակիս, որ ըստացաւ զԱստուածաշու[ն]չ տառս պարոնաց պարոն՝ պատուեալ եւ մեծարեալ ի թագաւորաց շուրջացի Խաչայ Նազարն՝ յիշատակ հոգոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց՝ հօրն իւրոյ աստուածասէր եւ մեծահաւատ, ազատաց ազատ Խօջայ Խաչիկին, եւ մօրն իւրոյ՝ խոնարհամիտ եւ հեզահոգի Մարիամին, յիշատակ սոցին աւրհնութեամբ եղիցի. ամէն:

Դարձեալ յիշեցէ՛ք զԽօջայ Նազարն եւ զեղբարքն իւր՝ զպարոնաց պարոն Խօջայ Սաֆարն, զՍիմանն, զԶվանի եւ զԲաղումն, եւ քրեւրքն իւր՝ զՆզարիսան, Ազատն եւ զընտանիքս իւր, զՍտուած ողորմեսցի սոցա ըստ մեծի ողորմութեան իւրում. ամէն. եղիցի:

Դարձեալ յիշեցէ՛ք զԽօջայ Նազարն | 1211թ | եւ զկողակիցքն իւր՝ զԽաթունն եւ զՄարիամն, եւ զորդիքն իւր՝ զպարոն Սարփրազն, Էլիազն, Հայկազն եւ հանգուցեալ ի Քրիստոս Վաթանն, եւ այլ հանգուցեալ որդոցն եւ դստերացն Քրիստոս Աստուած ողորմեսցի. ամէն:

Դարձեալ յիշեցէ՛ք զհօջայ Նազարն եւ զմեծ պապն իւր՝ զՄելքոնն, եւ զհանիկն իւր՝ զՇահիխասն, եւ զհօրեղբարքն իւր՝ զհօջայ Բաբայն եւ զՎաթանն եւ զԵաղուբն, Տէր Աստուած զսոսա արքայութեան արժանի արասցէ. ամէն:

Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի սուրբ յաղաթս ձեր զպայազատ եւ զմեծաշուք, զպատուեալն իշխանութեամբ եւ ճոխութեամբ զհաւջայ Նազարն, որ ըստացաւ զԱստուածաշունչս ի հալալ վաստակոց իւրոց, ի սփոփանս անձին իւրոյ եւ ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցւոյ եւ ի յուսումն մանկանց նոր Սիոնի, որոյ վարձատրեսցէ Քրիստոս Աստուած միոյն հարիւրապատիկ, հազարապատիկ, բիւրապատիկ, աստ եւ ի հանդերձելումն, եւ երկնից արքայութեանն արժանի արասցէ, հանդերձ ամէն ննջեցելովքն իւրովք, եւ զըՍտեփանոս զծողս ընդ նմին. ամէն. եղիցի:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

1211բ Թվին ԹՃԲ. (1653) Մելքումն ծնաւ՝ Սուրբ Սարգիսն անցած Դ. շաբաթ օր:

Թվին ԹՃԳ. (1654) Ելիագն ծնաւ՝ Սուրբ Գրիգորի պահք ուրբաթ օր:

Թվին ԹՃԴ. (1655) Նազարն ծնաւ՝ Սուրբ Խաչին բարեկէնդան կիրակի օր, Գասպար:

Թվին ԹՃԶ. (1657) Մամէն ծնաւ յինանց միջնոցն, Թվին ԹՃԸ. (1659) Թամարն ծնաւ աղուհացից մէջինք օր:

Որդոց որոտման օրն տօն վեռեց:

Յակոբ, Էգագն, Յոհան, Ելիագն, Մարիամ, Սափուռն վեռեց, որ ամէն տարի կատարեն:

1211բ (Այլ ձեռքով) Արդ, յերես անկեալ աղաչեմ հանդիպողացդ եւ պատահողացդ, որք հանդիպիք ի սմա կարգալով կամ տեսանելով, յիշեսչիք ի մաքրափայլ յաղօթըս ձեր զհօնայ Նազարն եւ զկողակիցն իւր զԽաթուջանն, եւ զորդին իւր ըզհօջայ Հայգագն, եւ զսորին կողակիցն Նանաջանն եւ զՍափուռն, եւ զորճին¹ իւր զպարոն Մելքոնն, զպարոն Ելիագն, եւ զպարոն Նազարն, որ ի թուին ԹՃԻԳ. (1674) որ Դամայ ամսոյն ԺԳ. (13) եւ Հոկտեմբերի ամսոյն Գ. փոխեցաւ առ Քրիստոս, զոր եւ Տէր Աստուած իւր տեսոյն արժանի արասցէ: Եւ զուտերքն յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս, Թամարն եւ Շէիխասն եւ Ուրուղլուն եւ Օղլանն եւ Մամէն եւ միւս Թամարն եւ Մասփիոն եւ զԼիխանն եւ Սամարուփն, եւ սոցին սպասաւոր Տատկումն, եւ ամէն արեան մերձաւորսն յիշեցէ՛ք եւ Աստուած ողորմի ասացէ՛ք. ամէն, Հայր մեր:

1211բ (Այլ՝ զԺուարընթեռնելի նոտրգրով) Ի թուականին ԹՃԻԹ. (1680) Նախայ Լ. (30) Վարդավառ կիրակի օր ծնաւ Սաֆարն ի մօրէ, Տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ:

¹ Սխալագրութիւն է. ճիշտը՝ «զորճին»:

Թվին ՌՃԼԱ. (1682) Ղամար ԻԳ. օրն Ե. շաբաթ Նազարն ծնալ մօրէ:

Թվին ՌՃԼԳ. (1684) Նիրան ԺԵ. ումն ծնաւ Սաֆազն ի մօրէն:

1212ա Թվին ՌՃԽ. ումն (1691) Համիրայ մինուն Սուլթանուն ծնաւ ի մօրէ:

Փոքր Թվին ՁԵ. (1701) Արամ Գ. ումն Յոհանէսն ծնաւ ի մօրէ:

1212ա (1796 թ. այլ՝ խրթին, անփոյթ նոտրգրով*) Յորպէս Խօջա Նազարն ի թիվ թվականութեան 1072 (1723) Յացիցի գանձեցաւ սա գանձս ի պատուական ձեռամբն Յակոբոս դպրի ի Կոստանդնուպոլիս: Այսպէս կալով մնաց ի վայելումն նորին սերնդոց մինչեւ ի նոյն թվին 1140 (1691), որում վայելեցին սերնդօք ի փր 68 ամս, յորպէս ցուցանէ ի վեր յիշատակագրութիւնք անուն Սուլթանումի: Այնուպէս զինչ լինիլն կամ գիրքս յումմէ առ ումէք փոխարկիլն մեզանէ անգիտելի, բայց ի յայսմանէ, որ ի թվին փրկչին մերոյ Քրիստոսի 1775 քահանայ ումն ի յազգէն Յայիոյ բնակօղ ի մայրաքաղաքն Թիփլիս գիտելով Անուանց օր իմոյ ի Անուն Սուլթանում, յամարելով ի միտս իւր, թէ նա իցէ մի ի սերնդոց Խօջա Նազարի, որ ոչ է այտպէս, քանզի շահ Աբաս արքայն Պարսից Խոջա Նազարին յանեալ ի գիտաքաղաքէն Ջուղաու եւ նախնին յոր իմոյ յանիեալ ի Նախիջեվանոյ եւ տունն նախնու իմոյ ի Անուն Ազգաբանութեան Անուանի Շահամիրեանց: Կամ այլ որ ինչ մտածութիւնն, նորին սա գիրքս Թիփլիսու սիրով շնորհեաց մեզ ձեռամբն Յովսէփա Յարիրապետին Վրաց՝ առ ի վայելումն մեր եւ որդոց որդոց մերոց, որում վկա է գրեցեալն նորին որ առ մեզ Ապրելի ամսի 18 յամի փրկչին 1774: Եւ մեք սիրով ընկալաք եւ ընդունեցինք ի փր շնորհաբաշխութիւնն ի նմանէ եւ խլցեցաք նմայ ձեռամբն ասացեալ յարիրապետի եւ ընթերցաք ի նմանէ շնորհակալութիւնն մեզնէ:

Եվ յորպէս սա գանձս է, յավատի պատվական եւ ցանկութիւնն սրտի իմոյ, զի կալով մնացէ առ ի վայելումն սերնդոց Շահամիրեանց, այսպէս այժմոյս ունին Յովսէփոս եւ Յակոբոս որդիք Նազարոսի, որդոյ Յակոբջանի, որդոյ Շհամրի, որդոյ Սուլթանումի, որդոյ Դաւութխանի, որդոյ Շհամրի, որդոյ Մուրադանի, որդոյ Շհամրի, մեծի Շհամրեանց սերնդէ եւ ի տանէն Նախիջեվանոյ, եւ ակն ունիմ ի Տեառնէ զի պահեսցէ. շնոհր եւ ողորմութիւն իւր ի վերա սերնդոց Շհամրեանց եւ ի վերա այս պատվական գանձիս, զի կալով անփութ մնացէ սա գանձս ի տան եւ ի բնակութեան Շհամրեանց ըստ արժանալորութեան պատվոյ իւրոյ մինչեւ ցըժամանակն կամաց Տեառն:

Վասն որոյ պատվիրեմ ձեզ սերնդոց Շհամրեանց, զի գիրքս ունիցիք ի տան եւ ի բնակութեան ձերում մաքուր տեղի, մի՛ վաճառեսցուք, մի՛ գրաւեսցուք եւ մի՛ փոխատուութեամբ տանէ ի դուրս տացուք վասն [ն]որոք սնոտի իրաց, քանզի ինձ յատկապէս թվեցաւ ծայրագուն պատճառ լինիլ ի սմա, քանզի միջոց ի փր 173 ամ ժամանակէն մեղքնաւ ձեռագրութեամբ անարատ մնացեալ մինչեւ

* Յաջորդող ընթերցում-վերձանութիւնը Մաշտոցեան Մատենադարանի գիտաշխատող Քնար Յարութիւնեանի – Խմբ.:

ցըրայսօր, որ տեսչողաց երեւի իփր այսօր լինի գրեցեալ, ուրեմն ոչ է դժւարին յազարաւոր ամօք այսպէս անարատ մնալոց, եթէ մեք ոչ անկանիմք ի սխալանս մեղաց, որում ակն ունիմ ի Տեառնէ, զի մեզ եւս փրկեսցէ եւ զերծուցէ ի ամենայն սխալանացէ եւ այլնն:

[Գր]եցաւ Մադրասումն, ի ափս օվկիանոսի, Յոգոստոսի ամսի 1, Յամի Տեառն փրկչին մերոյ 1796

Ի սմայ յանդիպողաց խոնարհ եւ փոքրիկ սպասաւոր (անընկալելի ստորագրութիւն):

Գրութեան խրթութեան պատճառով մենք դժուարացանք ամբողջութեամբ եւ անթերի վերծանել այս վերջին յիշատակարանը: Վստահ ենք, որ ապագայում որեւէ հմուտ ձեռագրագէտ այն կվերծանի: Բնագիրը սահուն, բայց դժվարընթեռնելի նոտրգիր է (երեսուներկու տող), առկայ են արաբագիծ թուանշաններ: Տպաւորութիւն կայ, որ շատ բառեր համառօտագրուած են: Հետեւաբար, այստեղ ներկայացնում ենք բնագրի ընթերցումից քաղուած համառօտ ամփոփում, ինչը պատկերացում է տալիս ձեռագրի հետագայ ստացողների մասին:

ՆՇՈՒՄ՝ Կազմի Ա. փեղկի աստառին՝ «1589», Պհպ. Ան՝ մատիտով «L.A. 152», Զան՝ մատիտով «ն170», Զբ՝ սեւ թանաքով «ղուլամ քե Տէր Աստուած», մատիտով «Bibliothèque CSG»:

2

(Գոյֆահամար՝ L.A. 193)

ԱԽԵՏԱՐԱՆ

ՂԻԻՄ

ժէ. դար (1647-1693)

ԳՐԻԶ, ԾԱՂԿՈՂ՝ նիկողայոս:

ԹԵՐԹ՝ 277+2 (հետագայի էջակալում՝ 1-554, որ է՝ 1ա-277բ). չգրուած՝ 1ա-3ա, 6բ-7ա, 10բ-11ա, 14բ-15ա, 18բ-19ա, 22բ-27ա, 175ա, 548բ-549ա, 551ա: ՊՐԱԿ՝ 1×13+Ա-ԻԳ×12 (Թ, ԻԳ 7, ԺԹ 10): ՆԻԻԹ մագաղաթ: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 17,6×13,3: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ միասին: ԳԻԼ՝ բոլորգիր: ՏՈՂ՝ 23: ԿԱԶՄ՝ շագանակագոյն կաշի, Ա. եւ Բ. փեղկերին՝ արծաթէ կրկնակազմ, Ա. երեսին՝ 20 կոստղ, 2 գամ, կենտրոնում՝ հաւասարաթեւ խաչ՝ թեւերին 4 կոստղ, կենտրոնում կարմիր ակն, Բ. երեսին՝ 20 կոստղ, 2 գամ, 2 հիւսածոյ կապիչ, միջուկը՝ տախտակ, աստառը՝ փեղկերին կցուած պահպանակ մագաղաթ: ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ Ա+Բ, մագաղաթ, չգրուած:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ՝ Մատթէոս՝ 28բ, Մարկոս՝ 176բ, Ղուկաս՝ 272բ, Յովհաննէս՝ 428բ: Խորան՝ 4բ-5ա, 8բ-9ա, 12բ-13ա, 16բ-17ա, 20բ-21ա: Կիսախորան՝ 29ա, 177ա, 273ա, 429ա: Բնագրում ընդգրկուած պատմողական-

դրուագային նկարներ՝ գրեթէ բոլոր թերթերին: Քրիստոսի ծննդաբանութիւն 78 շրջանակում՝ 292բ-295ա: Լուսանցազարդ-նկար՝ տերունական՝ 32բ-33ա, 34բ-35ա, 36բ, 39ա, 40բ-41ա, 61ա, 102բ, 126բ, 132բ, 134բ, 150բ, 152բ, 162բ-163ա, 166բ-167ա, 169ա, 172բ: Լուսանցազարդ՝ բուսական, խաչ՝ 533ա, թռչուն՝ 545ա: Զարդագիր՝ թռչնագիր, հանգուցագիր, մարդագիր, կենդանագիր: Գոյներ՝ կարմիր, կապոյտ, կանաչ, վարդագոյն, նարնջի, դարչնագոյն, մոխրագոյն, ոսկի:

ՎԻՃԱԿ՝ բաւարար. կազմի կաշին մէջքի հատուածում մաշուած, Բ. փեղկի արծաթէ թիթեղի վերին աջ անկիւնը մաշուած, Բ. փեղկին ամրացուած երկու հիւսածոյ կիսով ընկած կապիչներ, մագաղաթը տեղ-տեղ գունափոխուած, մրի հետքեր՝ 264ա-265բ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

270բ ՈՏէր իմ Յիսուս Քրիստոս, յորժամ նստիս յաթոռ դատողական՝ հատուցանել մարդկան իւրաքանչիւր զգործս իւր, զոչ թողեալս ի դատաստան քու եւ զխլեալս յի|271ա|րաւանց քոց զնիկողայոս գրիչ, որ խրատեալս եմ վըճիռ տալով մեղաց իմոց բաւականասցի ի մարդասիրէդ, զի ընդունիցիմ զարքայութիւնդ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

553ա Յիշատակ է սուրբ Աւետարանիս արծա||[թն²]՝ բօշա Սարգսին, կնոջն Սալշուկին, հօրն Մուրատին, մօրն Մարգարտին, որդոյն Սիմոնին, ||/n-հանին, եղբօրն Պետրոսին: Եթէ որ յիշէ զսոսա միով Հայր մեղայիւ, յիշեալ լիցի առաջի Քրիստոսի. ամէն, Հայր:

ԿՆՔԱԳՐՈՇՄ՝ 175ա, 271ա, 547ա, 548բ՝ մաշուած, անընթեռների, կապոյտ թանաքով բոլորակ:

ՆՇՈՒՄ՝ Կազմի Ա. փեղկի աստառին՝ մատիտով «193 M^o», 2բ՝ «LA. 193», 547ա՝ ջնջուած կապոյտ թանաքի հետքեր, 548բ՝ ջնջուած սեւ թանաքի հետքեր, 550բ՝ սեւ թանաքով, անվարժ «Գրրիգոր էփտայրենց մաչ² ի սուրբ Աւետայրայնը» գրրացը Օհանէս, Մարկոս, Մա[տ]թէոս, Ղուկաս ասոցե՝», 552բ՝ կարմիր թանաքով, մեծատառ՝ «ՈՂԱՆԷՍ», սեւ թանաքով, անվարժ «աւետարայնիչին բանին կգնաց՝ զրպին՝ այսպէս գրեաց ի քեզ բանին կեն||/(թափուած)ե քեզ բերաւ», 554բ՝ մատիտով «LA. 193», «Ն140°», «ach/// Kehyaian»:

ԳՐԶԱՓՈՐԶ՝ 554բ՝ «եեեե»:

² Զնջուած տառակապակցութիւն է. հազիւ նշմարելի՝ «թն», որ ձեւատրու է «արծաթն» բառը եւ հաասնաբար առնչուում է ձեռագրի արծաթէ թիթեղակազմերի վարպետի անուան հետ:

3

(Գոյֆահամար՝ LA 216)

ԱԽԵՏԱՐԱՆ

ԱՍՊԱՀԱՆ

ՌՃԼԵ. - 1686

ԳՐԻՉ՝ Գասպար: ԾԱՂԿՈՂ՝ Հայրապետ: ՍՏԱՅՈՂ՝ Եղսաբերթ:

ԹԵՐԹ՝ 266. չգրուած՝ 2բ-3ա, 4բ-5ա, 6բ-7ա, 8բ-9ա, 10բ-11ա, 139ա-141ա, 213ա, 264բ-265ա, 266աբ: ՊՐԱԿ՝ $1 \times 10 + 11 \times 12$ (2 14, 11 8) + 1-6): ՆԻԻԹ մագաղաթ: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 10.8 $\times$ 07.9: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ Երկսին: ԳԻՐ՝ բոլորգիր: ՏՈՂ՝ 25: ԿԱԶՄ՝ շագանակագոյն կաշի, արծաթէ նրբահիւս կրկնակազմով, դռնակով եւ 2 փականով, միջուկը՝ տախտակ, աստառը՝ դրոշմագարդ կտաւ, լուսանցակողերը՝ կարմիր: ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ հաւանաբար ընկած: 1ա էջին ամրացուած տպագիր թուղթ (սեւ եւ նարնջի գոյներով նկար՝ պատվանդանին կանգնած կին եւ սափոր, որի տակ տպագրուած է՝ «FR. KUPKA SC.», «EX LIBRIS LUCIEN DHUYS»:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ՝ Մատթէոս՝ 11բ, Մարկոս՝ 91բ, Դուկաս՝ 141բ, Յովհաննէս՝ 213բ, Քրիստոսի ծննդաբանութիւնը, 39 շրջանակում՝ 12բ-15բ, Յեսսէի ծառը՝ 16ա: Խորան՝ 1բ-2ա, 3բ-4ա, 5բ-6ա, 7բ-8ա, 9բ-10ա: Կիսախորան՝ 12ա, 92ա, 142ա, 214ա: Բնագրում ընդգրկուած պատմողական նկարներ՝ գրեթէ բոլոր թերթերին: Լուսանցագարդ՝ ծաղկային: Զարդագիր՝ մարդ, կենդանի, թռչնային: Գոյներ՝ կարմիր, կապոյտ, կանաչ, վարդագոյն, նարնջի, մանուշակագոյն, դարչնագոյն, մոխրագոյն, ոսկի:

ՎԻՃԱԿ՝ բաւարար. կազմի փեղկերի որոշ գամեր կանաչ շերտով պատուած, դռնակի կաշին մաշուած, մագաղաթը տեղ-տեղ գունափոխուած, որոշ ներկեր թափուած՝ 1բ, 6ա, 8ա, 12բ, 19ա, թանաքը խունացած՝ 23ա, 56ա, անցք մագաղաթին՝ 257աբ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՁՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

91բ (նկարի տակ) Զմեղաւոր Հայրապետ նկարողն յիշեցէ՛ք, ով մանկունք սուրբ եկեղեցոյ:

141բ (նկարի տակ) ԶՀայրապետ ծաղկօղս յիշեցէ՛ք:

213բ (նկարի տակ) ԶՀայրապետ ծաղկօղս յիշեցէ՛ք:

211բ Զմեղապարտ անարժան գրչակս յիշեցէ՛ք:

262բ [Փ]առք անըսկիզբն անեղ անե՞զր իսկ///(չգրուած)ականին Հոգւոյդ քում էակցին, անճառ բղմանն հայրենի, մի բնութեանդ աստուածային մի տէրութեանդ եւ միշտ էին, կատարեալ երից անձինդ կատարողի արարածին, փառք պատիւ եւ զօրութիւն, եւ բարձրագոյն իշխանութիւն, յանցեալն յայժմուս

յապագային եւ անըսպառ յաւիտենին ի ամէն: [Ո]ր ետ կարողութիւն տկար մարմնոյս հասանել ի վերջ տառիս այս մարգարտաշար եւ վարդափթիթ բուրաստանիս, որ է սա ընդիր օրինակէ: Որ եւ գրեցաւ սա ի յերկիրս Ասպահան, ի յեզր Նարնդալային որ ասի Թորքսկան, ձեռամբ ոգնամեղ անարժան Գասպար իրիցի, որ եւ զանունս իմ եւ զգործս ոչ. յիշեցէ՛ք ի յերկնաբացիք յաղօթա ձեր զեղկելի գրողս, զի բազում աշխատութեամբ գրեցի զսայ, Աստուծոյ զօրութեամբն ի յաւարտ հասի: Աղաչեմ ըզձեզ, ով մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, կարգացողք եւ լսողք, ամենքն մի բերան ողորմի ասացէ՛ք, զի եւ զձեզ լիցի ողորմութիւն ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ. ամէն: |263ա| Գրուեցաւ ի թուականիս մեր ՌՃԼՅ. (1686) եւ ի թագաւորութեան մերոյ շահ Սուլեմանին, եւ ի հայրապետութեանն տեառն Եղիազարու, որ այսմ ամի նըստաւ ի յաթոռ հայկազան սեռիս՝ ի Սուրբն Էջմիածին, որ եւ Աստուած եւ անսասան պահեսցէ ի յայլազգաց, եւ ի առաջնորդութեան տեառն Յովնանու արհեստիպոպոսի, որ եմք ի ներքոյ հարկի նոցա՝ ի վիշտ եւ ի նեղութիւն, ազատարարն Քրիստոս ազատեսցէ զամէն հաւատացեալ քրիստենեայսն յերեւելի եւ յաներեւոյթ թըշնամուոյն:

[Ո]ւտի եւ տեսել ըզսորա անճառ փրկագործութեան խորհուրդ, ոմն Եղսաբերք անուն, զոր ի վաղուց հետէ ցանկայր աստուածախօս այսմ մարգարտաշար լուսափթիթ սուրբ Աւետարանիս, որ ըստացաւ բարի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց, ի միտ առեալ զբանն Եսայեայ որ ասէ՝ Երանիլ, որ ունիցի զաւակ ի Սիոն եւ ընտանիք յերուսաղեմ. վասն այն յուսոյն ստացաւ զսուրբ Աւետարանս զարդարեալ եւ ոսկե|263բ|ղենօք ծաղկօք՝ յիշատակ իւրն եւ իւր ծնողացն, յիշեցէ՛ք եւ Աստուած ողորմի ասացէ՛ք<ա>: Դարձեալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս Եղսաբերքն եւ կողակիցն Խօջայ Յովանէսն եւ հանգուցեալ որդիքն՝ Մանուկն, Յեառիմ եւ Մնացականն, յիշեցէ՛ք եւ Աստուած ողոր[մի]: Դարձեալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս Եղսաբերքն եւ ըզգըստերքն՝ Վարթախաթունըն, Բէկումն եւ հանգուցեալ գըստերքն՝ Խաթունն, Սիսիլէն, յիշեցէ՛ք. եւ միւսանգամ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս Եղսաբերքն եւ գուստրն Վարթախաթունն եւ սորա կողակիցն, որ է հանգուցեալ՝ Մուրաթխանն, եւ որդին՝ հանգուցեալ Սիմոնխանն, եւ միւսն որդին՝ Յովասափն, զոր Տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ. ամէն: Նաեւ զգըստերքն՝ Մարգարիտն եւ Յօղիդէն յիշեցէ՛ք, եւ կրկին անգամ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս Եղսաբերքն եւ միւս գուստր Բէկումն եւ կողակիցն՝ Գալուստն, եւ զգուստր Գուլքանն. զոր Տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ. ամէն: Դարձեալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս զԽօջա Բաղդասարն եւ եղբայրն՝ Խօջայ Յովանէսն եւ որ|264ա|դիքն՝ զհանգուցեալ Սարգիսն, Յակոբջանն, Սահրատըն, եւ գըստերքն՝ Մինախաթունն, Խանմաղէն. յիշեցէ՛ք եւ Աստուած ողորմի ասացէ՛ք. ամէն: Դարձեալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս զԽօջայ Յովանէսն եւ զկողակիցն Եղսաբերքն եւ սորա ծնողքն՝ զՆիկողայոսն եւ զԽաթունըն յիշեցէ՛ք եւ Աստուած ողորմի ասացէ՛ք. ամէն:

265բ Ով հայրք եւ եղբայրք, աղաչեմ ըզձեզ՝ յորժամ հանդիպիք սմա կար-

դալով կամ օրինակելով սխալանաց եւ <եւ> խոշորանաց անմեղադիր լերո՛ւք, զի այս էր կար մեր: Յիշեցէ՛ք զմեղապարտ եւ անարժան փծուն գրչակս՝ Գասպար քահանայիս եւ զվարպետն իմ՝ Յովանէս դպիրն, որ է հանգուցեալ առ Քրիստոս, եւ մէկ բերան ողորմի ասացէ՛ք. Ամէն. Հայր մեր:

ՆՇՈՒՄ՝ 266ա՝ մատիտով «266ff 110 miniatures», «22 / SKZZ»:

ԳՐԶԱՓՈՐԶ՝ 265բ՝ «մեղապարտ Գասպա», «հայր իձէ ուսանի», «մեղապարտ Գասպարս յիշեցէ՛ք», «Արժան է ստուգապէս եւ իրաւ ամէն որդ որ փութով միշտ երկրպագանելով փառաւորել զքեզ, Հայր ամենակալ, որ պատրաստեցեր զճշմարիտ հաստատուամ որերամակ մոնոն կարաոբո ճգնաւոր հայր հիթ թոր հ հշմութ մի», «գրչափորձ եւ ասաց որ մեղուք վառէ որ հաստատեց», «հունիոնոմոն կուն կ»:

4

(Գոյֆահամար՝ L.A. 253)

ԱՒԵՏԱՐԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՄ

ժէ. դա՛ր

ԹԵՐԹ՝ 280. չգրուած՝ 1աբ, 2բ-5ա, 6բ-7ա, 8բ, 9բ-10ա, 11բ-12ա, 13բ-14ա, 15ա, 16բ-17ա, 18բ-19ա, 20բ-21ա, 22բ-23ա, 24բ-25ա, 26բ-28ա, 94ա, 143ա, 278ա-280բ, կարծես ընկած են 8բ-9ա, 14բ-15ա, 17բ-18ա, 36բ-37ա, 38բ-39ա, 82բ-83ա-ի միջեւ եղած թերթերը, հաւանաբար հետագայում աւելացուել են թղթէ միջադիր-մեկուսիչ թերթեր. երկուական՝ 5բ-6ա-ի միջեւ եւ մէկական՝ 7բ-8ա, 8բ-9ա, 10բ-11ա, 12բ-13ա, 15բ-16ա, 25բ-26ա, 28բ-29ա, 94բ-95ա, 143բ-144ա, 219բ-220ա-ի միջեւ: ՊՐԱԿ՝ 3 (4+ 13+ 9)+ Ա-ԻԱ× 12 (Բ 8, Ը 10)+ ԻԲ 5+ 1 3: ՆԻԻԹ մագաղաթ: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 15.4× 11.4: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ երկսիւն: ԳԻՐ՝ բոլորգիր: ՏՈՂ՝ 23: ԿԱԶՄ՝ շագանակագոյն գրոշմագարդ կաշի՝ դռնակով, միջուկը՝ տախտակ, աստառը՝ գունաւոր երիզանախշ կտաւ: ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ հաւանաբար ընկած:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ՝ Մատթէոս՝ 28բ, Մարկոս՝ 94բ, Ղուկաս՝ 143բ, Յովհաննէս՝ 219բ: Խորան՝ 18ա, 19բ-20ա, 21բ-22ա, 23բ-24ա, 25բ-26ա: Կիսախորան՝ 29ա, 95ա, 144ա, 220ա: Տերունական շարք՝ Աւետում՝ 5բ, Ծնունդ՝ 6ա, Ընծայում տաճարին՝ 7բ, Մկրտութիւն՝ 8ա, Դազարոսի յարութիւն՝ 9ա, Մուտք Երուսաղէմ՝ 10բ, Ոսնչուայ՝ 11ա, Մատնութիւն՝ 12բ, Խաչելութիւն՝ 13ա, Խաչից իջեցում՝ 14բ, Համբարձում՝ 15բ, Հոգեգալուստ՝ 16ա, Երկրորդ գալուստ՝ 17բ: Լուսանցազարդ-նկար՝ տերունական՝ 32բ, 90բ, 91բ, 138բ, 199ա, 214բ, 272ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական, թռչնային, տաճար՝ 76բ, 128բ, 205բ, 238բ: Զարդագիր՝ թռչնագիր, հանգուցագիր: Կարմրով գծանկարուած անաւարտ թռչնապատկերներ՝ 277բ: Կարմրով տողատուած, չգրուած՝ 278ա-279ա: Գոյներ՝ կար-

միր, կապոյտ, կանաչ, վարդագոյն, նարնջի, դեղին, մանուշակագոյն, դարչնագոյն, մոխրագոյն, սպիտակ, ոսկի:

ՎԻՃԱԿ՝ բաւարար. կազմի կաշին մաշուած, փեղկերին՝ ընկած գամերի անցքեր, Բ. երեսի ստորին ձախ անկիւնում՝ մետաղէ թիթեղի մնացորդ, դռնակը կծկուած եւ դէպի ներս ծալուած, աստառը աղտոտուած, ստորին կարակապը կիսով քանդուած, առաջին եւ վերջին պրակները թուլացած, մագաղաթը գունափոխուած, թ. 1՝ ստորին եւ թ. 280՝ վերին անկիւնները պատռուած, որոշ ներկեր թափուած՝ 5բ, 11ա, 28բ, 151ա:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

2ա Յիշատակ է Սուրբ Խաչա Օվանէսին եւ կողակից Նիգար Խաթունին, Թվականին ՌՄԿԹ. (1820, թուականի մօտ նոյն սեւ թանաքով նկարուած է փոքրիկ, հաւասարաթեւ, բոլորակ խաչ):

ԿՆՔԱԳՐՈՇՄ՝ սեւ եւ ոսկեգոյն թանաքով ութանկիւն՝ 5բ, 143բ՝ աղաւաղուած, 28բ, 94բ, 219բ՝ նշմարուող կապգիր՝ «/// Մ /// Բ՞»:

ՆՇՈՒՄ՝ կազմի Ա. փեղկի աստառին, մատիտով «A 58», 1ա՝ «LA 253», «Armen ///vangel ///fl 15. jahr», 1բ՝ «Evangeliarium, Armenisches / XV Jahrhdt», 2ա՝ «6», 223ա՝ «2»³, 224բ՝ «3», 227ա՝ «4», 230բ՝ «5», 233բ՝ «6», 238ա՝ «7», 241ա՝ «8», «Tafel/// Pag. 8.1-11.», «f///fl/// 7.63», 244բ՝ «9», 247բ՝ «10», 249բ՝ «11», 253ա՝ «12», 256բ՝ «13», 259ա՝ «14», 261ա՝ «15», 262բ՝ «16», 265ա՝ «17», 266բ՝ «18», 269բ՝ «19», 272բ՝ «20», 275ա՝ «21», 277ա՝ «Pag. 8.1-11. ///», «Haf/// /// Pag. 8. /// 1-11.», 280բ՝ կապոյտ թանաքով դրոշմուած տպատառ՝ «P. St.»:

ԳՐՉԱՓՈՐՉ՝ 1ա՝ կապոյտ մատիտով խզբզոց յիշեցնող տառեր:

ՅԱԻԵԼՈՒՄՑ

Ի յաւելումն ներկայացնում ենք համառօտ նկարագրութիւնը հայերէն եւս մէկ ձեռագրի, որ նոյնպէս գտնուում է Լիսաբոնում, սակայն մեր ուսումնասիրութեան մէջ չի ընդգրկուել: Մոյնով ամբողջանում է Պորտուգալիայում հանգրուանած հայերէն ձեռագրերի խումբը, որ ամփոփում է մինչ այս պահը յայտնի հինգ մատեան: Այս հինգերորդ ձեռագիրը Լիսաբոնի Ազգային Գրադարանում է (Biblioteca Nacional de Portugal) COD. 7970 համարի ներքոյ: Թե ինչպէս է այն յայտնուել այստեղ, յայտնի չէ: Ձեռագիրը մատչելի է մանրաժապաւէնի⁴ եւ թուայնացուած տարբերակով⁵, բուն ձեռագիրը սահմանափակ հասանելիու-

³ Մատիտով հետագայում արուած 2-21 այս համարները հանդիպում են Յովհաննէսի աւետարանի բնագում՝ հիմնականում պրակների ամրակարի մօտ:

⁴ Մաշտոցեան Մատենադարանի Այլ վայրերի ձեռագրերի մանրաժապաւէնների հաւաքածով մէջ այս ձեռագրի պատճենը կայ 1029 համարի ներքոյ:

⁵ <https://purl.pt/26150/1/index.html#/1/html> (1 նոյեմբերի 2022 թ.):

թիւն ունի: Մեր հնարաւորութեան սահմաններում ապագայում կփորձենք առաւել մանրամասն զննել այս ձեռագիրը, ինչպէս նաեւ պարզել նրա պատմութեանն առնչուող մանրամասները:

Ձեռագիրը Հաշուետումար է՝ գրուած հայ վաճառական Յովհաննէս Զուղայեցու ձեռքով: Այն ընդգրկում է Յովհաննէսի առեւտրային գործարքների գրանցումը 1682-1693 թվականների ընթացքում՝ բաւական լայն աշխարհագրութեամբ՝ տարածուելով նոր Զուղայից մինչեւ Հնդկաստան, Նեպալ եւ Տիբեթ: Անհերքելի է այս մատեանի պատմական արժէքը՝ որպէս տասնեօթերորդ դարի հայ վաճառականական իրականութիւնը փաստող բացառիկ աղբիւրի:

Հաշուետումարի հանգամանալի եւ լիակատար նկարագրութիւնը ժամանակին արել է վաստակաշատ գիտնական Լեւոն Խաչիկեանը՝ մատնանշելով տնտեսական նման վաւերագրերի ուսումնասիրման կարեւորութիւնը⁶: Խաչիկեանը ոչ միայն կարողացել է հմտօրէն վերծանել այս խրթին բնագիրը, այլեւ ամենայն մանրամասնութեամբ քննել է վերջինիս բովանդակութեան մաս կազմող բազմազան դրսեւորումները, ինչպէս օրինակ՝ Հաշուետումարում տեղ գտած չափերը եւ կշիռները, առեւտրային շրջանառութեան մէջ եղած ապրանքները, գները, արժութային միաւորները, Յովհաննէսի շրջագայած վայրերն ու համայնքները եւ այլ կարեւոր մանրամասներ: Նկատի ունենալով Խաչիկեանի վերոնշեալ ուսումնասիրութիւնները՝ սոյն աշխատանքում կսահմանափակվենք միայն ձեռագրի արտաքին նկարագրութեամբ⁷: Թեպետ չենք ժխտում, որ վերջինիս բովանդակութեանը եւ պատմական արժէքին կարելի է վերստին անդրադառնալ եւ նոր մանրամասներ բացայայտել:

Ձեռագիրը դասական մատեանի կազմութիւն չունի: Այն բաղկացած է իրար վրա դարսուած թերթերից՝ ամփոփուած թղթապանակ յիշեցնող կաշուէ պատեանի մէջ: Այսպիսի կազմութիւնը թերեւս յարմար է եղել հաշիւները միշտ ձեռքի տակ ունենալու եւ յաճախ լրացնելու համար: Թերթերը երկար են եւ ուղղահայեաց գիրքով: Խաչիկեանը նշում է 44 առանձին, իրար վրայ դարսուած թերթ, սակայն մեր հաշուումներում 93 թերթ է՝ երկու երեսին մանրատառ գրուած, իսկ վերին հատուածում դրանք ամրացուած են թւում: Թերթել են թերեւս վարից վեր եւ ոչ աջից ձախ, քանի որ բնագիրը թերթի Ա. երեսից շարունակում է արդեն շրջուած Բ. երեսի վերին հատուածում, որ իրականում թերթի ստորին հատուածն է: Այս դիտարկումները վերջնական չեն եւ կարող են հիմնաւորուել միայն բուն ձեռագիրը տեսնելուց յետոյ: Բնագիրը գրուած է սեւ թանաքով, գծագրա-

⁶ Levon Khachikian, “The Ledger of the Merchant Hovhannes Joughayetsi”, *Journal of the Asiatic Society*, 4th Series, Vol. VIII, No. 3, Calcutta, 1966, pp. 153-187. **Լեւոն Խաչիկեան, Յակոբ Փափազեան, Յովհաննէս Տէր-Դաւթեան Զուղայեցու Հաշուետումարը** (Տնտեսական պատմութեան վաւերագրեր Ա.), խմբ.՝ Վ. Բայբուրդեան, Մատենադարան, Նեւան, 1984:

⁷ Այստեղ նկարագրել ենք ըստ մատչելի թուային տարբերակի՝ յոսալով, որ հետագայում կկարողանանք տեսնել բուն ձեռագիրը:

կան պատկերներ չկան, առկայ են միայն բաժանարար գծեր՝ գրանցուած հաշուարկները տարանջատելու համար: Քանի որ ձեռագիրը յիշատակարան՝ որպէս այդպիսին, չունի, մէջքերում ենք բնագրի վերծանուած այն հատուածը, որ յուշում է հեղինակին եւ օգնում թուագրել մատեանը: Այն աւարտում է 1693 թուականին արուած գրառումներով, երբ Յովհաննէսը Կալկաթա եւ մերձակայ Հուկլի քաղաքներում է, որտեղ եւ Հաշուետումարի գրանցումները դադարում են (թերթեր՝ 39ա-38ա):

5

(Գոյֆահմար COD. 7970)

ՀԱՇՈՒԵՏՈՒՄԱՐ

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱ

ՌՃԼԱ-ՌՃԽԲ. - 1682-1693

ԳՐԻՉ Յովհաննէս, որդի Տէր Դաւթի:

ԹԵՐԹ 93 (հետագայի էջակալում՝ 92ա-1ա⁸, չգրուած՝ 77աբ, 72բ, 64աբ, 63աբ, 52բ, 38բ-37բ, 33բ, 24բ, 23բ, 22բ, 11բ, 6բ, 3բ, 1բ): ՆԻԻԹ թուղթ: ՄԵ-ԾՈՒԹԻԻՆ՝ 18.0×54.0: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ հիմնականում՝ երկսին, երբեմն՝ միասին: ԳԻՐ՝ մանր նոտրգիր: ԿԱԶՄ՝ դրոշմագարդ շագանակագոյն կաշի, միջուկը՝ տախտակ, աստառը՝ դեղնաւուն թուղթ, վերից՝ ծալուող դռնակ: ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ Ա+Բ, դեղնաւուն թուղթ, չգրուած:

ՎԻՃԱԿ՝ բաւարար. կազմի կաշին փոքր-ինչ մաշուած, թերթերի ծայրերի հատուածները մաշուած, թուղթը տեղ-տեղ քայքայուած, աստառը ցեցակեր: Որոշ հատուածներում նկատելի են թուղթը նախկինում ամրակայելու հետքեր:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

92ա Կամաւն ամենակալին Յիսուսի Քրիստոսի եւ առաջնորդութեամբ Հոգուն Սրբոյ, ես՝ տէր Դաւիթի որդի Յովանէսըս, Լսպահան, Զուղայ, թիվն ՌՃԼԱ., եւ փոքր թիվն Ազարի ԿԵ. (1682), Համիրայ ամսին ԻԲ.ումն (22) ընկերացայ, սարմաեայ յինք առի Գերաֆէ որդիքս՝ խոջայ Զաֆարիցն եւ պարոն Լմպրում-աղիցն, ջամն երկու խերհուր եւ յիսուն թուման: Աստուծով տանեմ Յընդուստան, թուջարաթ առեմ. ինչ որ Աստուած շախ տայ, սարմաէն բաղայ, շախին երեք յըռասաթն պարոնացն լինի, չօթային իմ՝ Յովանէսիս լինի: Տէր Յիսուսն շարմ պախէ, ամէն:

ԿՆՔԱԳՐՈՇՄ՝ 92ա՝ սեւ թանաքով ձուածեւ, մէջը՝ թագ, ծաղկեղջիկայ եւ մեծադիր լատինատառեր՝ «RPB», 91ա, 65ա, 36ա, 27ա՝ կարմիր թանաքով բոլորակ, մէջը՝ Պորտուգալիայի զինանշանը եւ լատինատառ՝ «BIBLIOTECA

⁸ էջահամարների այս հերթականութիւնը մեզ համար պարզ չէ: Առաջին թերթի համարը 92 է, իսկ վերջինը՝ 1, սակայն թերթերի փանակը 93 է. մէկ էջահամար՝ 51, կրկնում է երկու թերթում:

NACIONAL DE LISBOA»:

ՆՇՈՒՄ Կազմին ներսի կողմից ամրացուած թուղթ, վրան լատինատառ տպագիր՝ «LIVRO DE CONTAS de um comerciante arménio, chamado OHANES (João), filho de David. Começa no ano de 1682, em ISPAHAN (Irão) e estende-se por cerca de 6 anos. É o registo das suas transacções comerciais. Escrito em arménio vulgar».

HERMINE GRIGORYAN

CATALOGUE OF THE ARMENIAN MANUSCRIPTS OF THE GULBENKIAN MUSEUM IN LISBON

Key words: Gulbenkian collection, colophon, Constantinople, New Julfa, Crimea, Khoja Nazar, scribe Hakob, scribe Gaspar, painter Hayrapet, Nikoghayos.

For the first time, this work presents a complete description and the colophons of four Armenian manuscripts kept in the Gulbenkian Museum of Lisbon. These illuminated manuscripts, a Bible (Inv. no: LA 152) and three Gospel Books (Inv. no: LA 193, LA 216, LA 253), are dated to the 17th century and represent an original map of the Armenian scriptoria of Early Modern period: New Julfa, Constantinople and Crimea.

The extensive colophon of LA 152 tells the story of the creation of this manuscript and provides information about individuals and events connected with it. The colophons of LA 193 and LA 216, albeit brief, mention the scribes, artists and some more details concerning these manuscripts. In LA 253, a single later note only indicates its subsequent owner. There is no main colophon in the manuscript.

This small but important collection preserved in Western Europe is studied for the first time by an interdisciplinary approach, including art-historical and material study, which will enable to develop appropriate conservation and restoration procedures for the preservation of this precious cultural heritage. The appendix gives a description of another Armenian manuscript (COD. 7970) preserved in Lisbon but not included in this study. Hopefully, in the future it will be possible to refer to it in more detail.

ЭРМИНЕ ГРИГОРЯН**КАТАЛОГ АРМЯНСКИХ РУКОПИСЕЙ, ХРАНЯЩИХСЯ В
МУЗЕЕ ГЮЛЬБЕНКЯНА В ЛИССАБОНЕ**

Ключевые слова: Коллекция Гюльбенкяна, колофон, Константинополь, Новая Джульфа, Крым, Ходжа Назар, писец Акоп, писец Гаспар, художник Айрапет, Никогайос.

В статье впервые представлены все колофоны четырех армянских рукописей, хранящихся в Музее Гюльбенкяна в Лиссабоне. Эти иллюстрированные рукописи, Библия (Инв. но.: LA 152) и три Евангелия (Инв. но.: LA 193, LA 216, LA 253), датированы семнадцатым веком и представляют собой своеобразную карту армянских скрипториев Раннего Нового периода: Новая Джульфа, Константинополь и Крым.

Обширный колофон LA 152 раскрывает историю создания этой рукописи и дает подробные сведения о лицах и событиях, связанных с ней. LA 193 и LA 216, хотя и с краткими колофонами, позволяют узнать о писцах, миниатюристах и других деталях. LA 253 указывает его последующего владельца лишь в поздней записи, а основной колофон не сохранился.

Эта небольшая, но важная коллекция, сохранившаяся в Западной Европе, впервые изучается на стыке двух дисциплин – истории искусств и материального описания. Такой целостный подход поможет всесторонне представить рукописи и позволит разработать соответствующие протоколы консервации и реставрации для сохранения этого ценного культурного наследия. В приложении представлено описание еще одной армянской рукописи (COD. 7970), хранящейся в Лиссабоне, но не включенной в настоящее исследование. Мы надеемся, что в будущем можно будет обратиться к нему более подробно.